

לב לוב

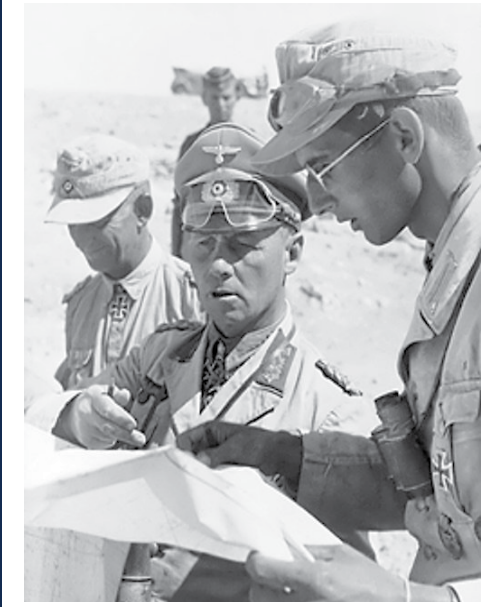
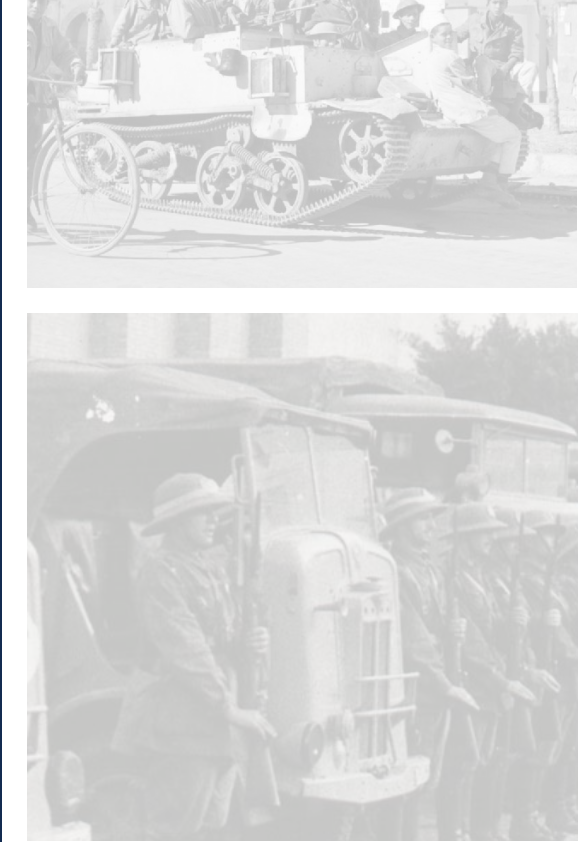
כתב העת של האירגון העולמי של יהודים יוצאי לוב

GERMOGLI

ORGANIZZAZIONE MONDIALE DEGLI EBREI DI LIBIA

ג'רמוגלי / L'OLOCAUSTO DEGLI EBREI IN LIBIA / שואת היהודים בלוב / LIBIA

שואת היהודים בלוב

L'OLOCAUSTO DEGLI EBREI IN LIBIA

"כשהאדם כותב על השואה, הוא לא כותב את המילים. הוא נלחם במילים. כי אין מילים לתאר את מה שהקרבות הרגישו כאשר המוות היה הנורמה והחיים היו נס."

(אלי ויזל)

קוראים יקרים,

זיכרון לשואה ולגבורה. ניצולי שואה רבים מבינים את החשיבות של תיעוד התקופה ומספרים על הימים הקשים שחוו.

לוב הייתה זירת מלחמה פעילה בין גרמניה ומדינות הציר לבין כוחות הבריית. היהודים בלוב היו חשופים לפגיעה ישירה של הפצצות ולסכנת חיים בכל שלב של המלחמה. הם הסתתרו, הם ברחו מבתיהם, הם נשלחו למחנות באירופה, בתוניסיה ובלוב. הם חוו סבל רב שכלל רעב, מחלות, והמוות נראה לנגד עיניהם בכל יום. על כל הסבל הזה אנו לומדים מהעדויות של הניצולים, את חלקן תוכלו לקרוא כאן.

השואה היא שותפות גורל עצובה מאוד לכל היהודים שחיו במחצית המאה העשרים באזורים שאליהם הגיעו הנאצים ועוזריהם. התכנית של הנאצים הייתה מסודרת וכוללת עבור כל היהודים בעולם. מבחינתם לכל היהודים בעולם גורל אחד - המוות. לכל יהודי שנכנס למסלול שהם קבעו היה סיפור שונה, ייחודי לו בלבד, והוא הושפע מהתנאים הסביבתיים והתנאים הפנימיים האישיים שלו. יהודי לוב נכללו ב"פתרון הסופי" של בעית היהודים, ולפי התכנית של הגרמנים וגורלם יכול היה להיות דומה לזה של יהודי אירופה. רק עיתוי בר מזל שיחרר אותם לחפשי והם ניצלו בעור שיניהם.

היום אנו נושאים על כתפנו אחריות גדולה לתעד את הסיפור שלא סופר, לכתוב עוד מחקרים על התקופה, ללמוד וללמד את הדורות הצעירים, בני לבני הקהילה הלובית, שגם להם חלק בלתי נפרד מסיפור השואה הכולל של עם ישראל. כשאנו עומדים בצפירה ביום השואה, נזכור את אלו שלא שרדו, אלו שלא זכו לקבורה יהודית ראויה, את אלו שעצמותיהם עדיין בין רגבי האדמה הלובית.

יהי זכרם ברוך!

לפניכם כתב עת שני בסדרה הייעודית של "לבלוב" המוקדש לנושא שואת יהודי לוב. נושא זה, שהיה גנוז מהתודעה הלאומית ועלה לסדר היום הציבורי רק בשנים האחרונות, ובכך הוא משלים את סיפור השואה של היהודים במלחמת העולם השנייה. כל המאמרים והעדויות בגיליון זה נבחרו בקפידה במטרה להציג פרק היסטורי חשוב של יהודי לוב באופן המקיף ביותר ומתוך נאמנות לאמת ההיסטורית.

חשיבות הגיליון שלפניכם נובעת מתוך העובדה, שרוב המאמרים והכתבות נכתבו על ידי אנשים שהיו בתקופה זו וחוו את המאורעות על בשרם, ועדויותיהם הן מקור ראשון שחשיבותו המחקרית ראשונה במעלה. זהו מסמך היסטורי בסיסי וראשוני ללימוד הנושא שחקירתו החלה רק בשנים האחרונות כתוצאה מהתעניינות כוללת בסבלם של

קיר ההנצחה לזכר קהילות לוב, בקעת הקהילות, יד ושם

יהודים יוצאי ארצות ערב. גניזת הפרק על שואת יהודי לוב מספרי הלימוד ומהמחקר נמשכה במשך עשרות שנים, אבל לא עוד. שואת יהודי לוב עלתה על סדר היום המדיני, והיא מוזכרת בכל יום

מתי גילעד, עורכת
livlunp@gmail.com

כסלו תשע"ח דצמבר 2017

מייסד ועורך ראשון
נחציה-נחום גלבוע

עורכת ראשית
מתי גילעד

עורך משנה באיטלקית
יורם ארביב

עריכה לשונית
ד"ר רחל ברוך

מנהל
צורי דורון-דדוש

Redattore sezione italiana
Yoram Arbib

חברי המערכת
פרופ' מוריס רומני,

יורם ארביב, יוסף ג'אן, הרצל דאבוש, בנימין דורון-דדוש, צורי דורון-דדוש, ציון טורי, רפאל חיון, דוד חסון, משה (זיגי) זיגדון ותקוה יולרי-נעמן

עיצוב והפקה
סטודיו גילעד

דפוס
"המרכז"
האחים תשובה נתניה

צילום
יוסי גמזו-לטובה

הפצה
הארגון העולמי ליהודים יוצאי לוב

כל הזכויות שמורות
לארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב
משה הדדי 4, אור יהודה

luv@bezeqint.net
www.livlunp.org.il
03-5336268/72

מוזיאון יהדות לוב
מורשת יהדות לוב

7	עדות מראיון עם המהנדס משה חדד ממחנה בוקבוק	9	אריק סלרנו תהרגו את כולם	8	בנימין דורון המאבק להברת כל יהודי לוב ניצולי שואה	10	יעקב חג'י לילוף הבללת יהודי לוב ב"פתרון הסופי" יחד עם יהודי איטליה
14	מתי גילעד מפאשיזם לאנטישמיות	17	דינה דנון דאבוש יהודי לוב במחנה ברגן-בלזן	12	פרופ' מוריס רומני גירוש היהודים מלוב למדינות הצרפתיות בצפון אפריקה	18	בנימין דורון העיר שנבשה חמש פעמים
20	שמעון דורון היומן שנכתב בג'אדו	24	ציון טורי סקירת מקורות אינטרנט בנושא יהדות לוב בתקופת השואה	25	יעקב חג'י-לילוף מספר הנספים מלוב במלחמת העולם השנייה	26	יעקב חג'י לילוף הגדת בנגאזי
28	דוד ג'אן גם כי אלך בגיא צלמות	31	משה (זיגי) זיגדון המסע של אנריקו	32	עדות אישית אברהם הרצל רג'ינאנו	34	יורם ארביב הבגיזה הגדולה
34	מתי גילעד עדות מאת אלגרה גוטה	36	דינה דנון דאבוש רישומי חיים מארץ הישימון	37	יעקב חג'י לילוף פליטים יהודים מאירופה מגיעים ללוב	39	מייסד ועורך ראשון נחציה-נחום גלבוע
36	Herbert Avraham Arbib Guerra e fuga	40	Vittorio Halfon Tripoli - Ricordo di guerra e dell'olocausto	41	Meir El Saiegh Giado - campo di morte	39	Michele Strazza Giado, un campo di concentramento in Libia

עדות מראיון עם

המהנדס משה חדד ממחנה בוקבוק

כדי לעודד את רוחם של העובדים ששהו הרחק במדבר, מנותקים מכל מקום יישוב משך חודשים, כתב חדד שלט בשער הכניסה למחנה בכתובת זאת: מחנה עבודה לפועלים יהודים (באיטלקית) ו-"שדי" (באותיות עבריות). כמה ערבים, שהיו בקרבת מקום, פנו לחדד בשאלה לדעת מה פירוש האותיות המוזרות, והוא הסביר להם. תשובתם הייתה כי לא יאונה להם כל רע. ולפי עדותו של חדד פסקו מטוסים בריטיים לחוג מעל למחנה.

ב-6 בנובמבר, כאשר הנסיגה הגרמנית הייתה בעיצומה, הם מקבלים הוראה לעזוב את המקום ולחזור לטריפולי בכוחות עצמם.

משה חדד והרופא האיטלקי דאגו להעלות את העובדים על רכב מזדמן שנסע מערבה ונאלצו להחליף רכבים פעמים רבות בדרך הארוכה. לרשות הרופא והמהנדס היהודי עמד רכב אחד והם לקחו עימם מספר עובדים וכן את המזון שנותר. אסירי המחנות בוקבוק סידי עזאז הגיעו לטריפולי שם זכו לטיפול ועזרה מידי הקהילה בשיקום חייהם אך לא קיבלו כל עזרה ממשלתית.

התקדמות במהלך העבודה.

חדד בעצמו נשאר במחנה ולא ביקש מוצא קל על ידי בריחה גם כאשר החלו ההפצצות של מטוסי בעלות הברית וארגון חפירה מסודרת של שוחות מגן לאסירים.

אחת מן המשימות שהוטלו על עצירי המחנה סידי עזאז הייתה לסלול ולשפץ דרכים בבוקבוק, בחזית קירנאיקה ולאורך הגבול עם מצרים, כאשר הגיעו כוחות ה'ציר' עד אל עלמיין שבמדבר המערבי במצרים.

עקב פרק הזמן הקצר שנותר לתכנון ולביצוע המשימה ובגלל מחסור באמצעי תובלה, נשלחו רק 350 איש לעבודה זו. הפעולה נוהלה במסגרת יהודית סגורה כמעט לחלוטין ועם מעורבות איטלקית מועטה מאוד. עובדה זו הקלה על היהודים.

בראש קבוצת הסוללים שנשלחו לבוקבוק (מזרחית לגבול המצרי), עמד מהנדס יהודי בשם משה חדאד. הוא בחר את העובדים מתוך מחנה סידי עזאז ומקרב אלו שנשארו בטריפולי. חדאד השתדל שבין הנשלחים למחנה לא יכללו מפרנסי משפחות וכן ניסה לעכב כמיטב יכולתו את מועד יציאתם לדרך, באמצעות קשריו עם המפקד האחראי בטריפולי.

במחנה בוקבוק היה המהנדס חדאד האחראי היחיד. המחנה לא היה מוגדר ולא היו בו שומרים. היהודים גרו ארבעה או שמונה איש באוהל. המקום היה צחיח מאוד ושרר קושי מתמיד בהשגת מים. מדי כמה ימים הגיעה מכונית שהביאה לחם, קופסאות שימורים ויין. אך כיוון שהיה זה יין נסך, הוא שימש בעיקר לסחר חליפין.

מידת הפיקוח האיטלקי במחנה הייתה רופפת ביותר ולמעשה הנוכרי היחיד המחנה היה רופא איטלקי. זאת ועוד, האחראי היהודי על האסירים, משה חדאד, עשה הכול כדי לחבל במאמץ המלחמתי של מדינות ה'ציר'. חדאד ציווה על חבריו לסגור לסירוגין קטע אחר של הכביש, שכביכול היה בשיפוצים, כדי לאלץ את כלי הרכב הנסוגים ממצרים לרדת מהכביש ולשקוע בבוץ. הוא עודד את היהודים לעבוד לאט בסיתות האבנים ולא התנגד כאשר רבים דיווחו על חולי ופצעו את עצמם כדי להתחמק מהעבודה (ראו לציין כי גם הרופא האיטלקי במקום העלים עין מתופעות אלה).

כדי להרשים את מפקד המחוז האיטלקי דאג חדד לרכז לאורך הכביש את כל האבנים שסותתו וכך ליצור אשליה של

קוראים יקרים, בני קהילת יוצאי לוב היקרים,

שבאלג'יריה, הגיעו למחנות ברגן בלזן, דכאו ואושוויץ, הגיעו למחנות בתוניסיה, באיטליה ובמקומות נוספים, ולכן חשוב שהמחקר ישפוך אור על חלקה של יהדות לוב בשואה ושותפות הגורל עם יהדות אירופה.

ממסמכים הנמצאים ברשותנו עולה, שלגרמנים הייתה תכנית סדורה להשמדת כל יהודי לוב, ורק אירועי המלחמה והעצירה שלהם בקו אל-עלמיין הם שמנעו מהם לממש את תכניותיהם. יהודי טריפולי היו אמורים להיות הבאים בתור לאחר השמדת יהודי קירנאיקה, ורק מעורבותם בכלכלה המקומית מנעה את השמדתם יחד עם יהודי בנגאזי.

לשמחתנו, יהודי לוב ניצלו בעור שניהם מהשמדה מלאה, וכך אנו יכולים היום לספר על הקהילה המופלאה של יהודי לוב בת 2,500 השנה. כיום במרכז מורשת יהדות לוב באור-יהודה אפשר לראות חלק קטן של המידע שהצלחנו לשמר על הקהילה המפוארת שתרבותה הושמדה כמעט כליל.

אני קורא בהזדמנות זאת לכל בני הקהילה: אל תשאירו עד אחד שלא מסר עדות על היותו חלק מהשואה. אמצעי הצילום היום זמינים יותר מאי פעם, וכל אחד מאתנו יכול לתעד ניצולי שואה מבני המשפחה ולהעביר אלינו עדויות אלה, למען ננציח אותם באתר האינטרנט המיוחד שהקמנו לצורך כך, שכתובתו www.shoatlub.org.il.

אנא, עזרו לנו להנציח את תקופת השואה של יהודי לוב והעבירו אלינו כל פיסת מידע שיש לכם בנושא.

שאו ברכה,

שמעון דורון, יו"ר

שואת יהודי לוב היא פרק בהיסטוריה של עם ישראל שטרם נחקר עד הסוף, ורבים אינם יודעים עדיין על חלקה של יהדות לוב בשואה. בשנים האחרונות נעשה מאמץ רב לחשוף את החלק הנעלם של יהדות לוב בשואה, ובכך להשלים חלק נוסף בתצורה של השואה של עם ישראל. שותפות גורל זאת של יהודי לוב בשואה לא נחקרה דיה, ולא הושקעו משאבים לצורך מחקר זה. אומנם לאחר מאמצים רבים של מר מאיר כחלון, השר משה כחלון וסגן השר יצחק כהן, הוכרו יהודי לוב כניצולי שואה, אך אין די בכך. נושא זה חייב להיחקר על ידי האקדמיה, כדי שלאור מחקרים אלה יהיה אפשר ללמד את ילדי ישראל על שואת יהודי לוב ולהכניס את הנושא לתכנית הלימודים.

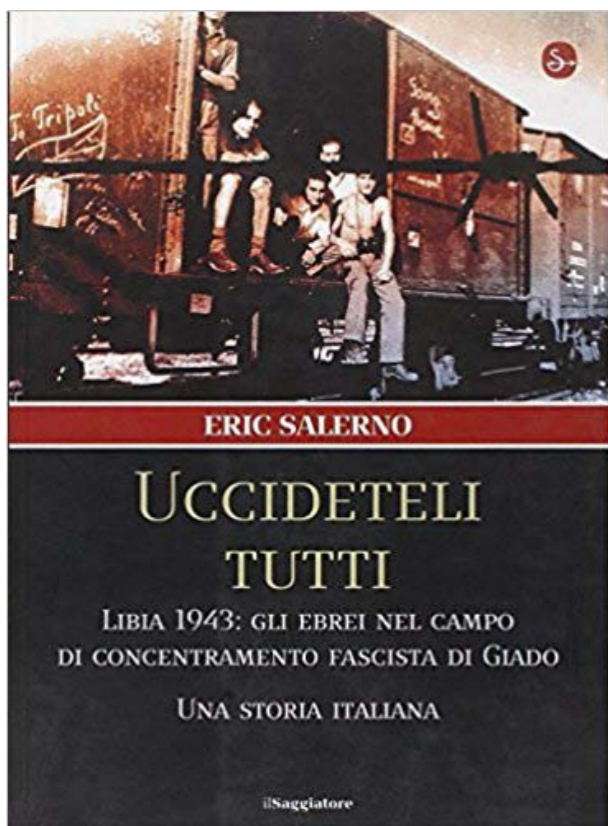
נושא שואת יהודי לוב קרוב מאוד ללבי, שכן איבדתי את אחותי הבכורה עדה במחנה הריכוז ג'אדו, ואבא ואימא היו שניהם במחנה זה וחוו את הזוועות, הרעב והטיפוס שהיו במחנה. אבא כתב יומן על התקופה הזאת, ולשמחתי, נוכל לפרסמו בשנה הקרובה. היומן מתאר בזמן אמתי את מה שקרה במחנה הריכוז. שנים לאחר מכן יזם אבי יוסף דעדוש במסגרת תפקידו כמזכ"ל התאחדות יהדות לוב, את הפנייה לגורמים השונים בארץ ובגרמניה, למען יכירו ביהודי לוב כניצולי שואה, אך באותו הזמן הסכימו להכיר אך ורק ביהודי לוב ששהו במחנה הריכוז ג'אדו כמי שעברו את השואה, ולא כל הקהילה קיבלה את ההכרה המגיעה לה.

יהודי לוב הגיעו למחנה הריכוז ג'אדו, למחנות העבודה סידי עזאז ובוקבוק, הגיעו למחנה העבודה ג'בל

קטע מתוך ספרו של אריק סלרנו "תהרגו את כולם"

החלטת הביצוע הרשומה מטה נתקבלה על ידי בניטו מוסוליני מה-28 בפברואר 1942. השר טרוצי בחזר מסווג מאוד לגנרל בסטיקו אשר מציין שהדוציה (מוסוליני) החליט שכל יהודי קירנאיקה, מחוז בלוב, ירוכזו במחנה ריכוז בטריפוליטניה ובשלב השני להחיל את אותו הליך גם על יהודי טריפוליטניה. בזמן מאוחר יותר יהיה ביצוע העברה (טרנספר) של היהודים במחנות לאיטליה. שלושה שבועות לאחר הודעה זו לגנרל בסטיקו מצווה על פינוי כל יהודי קירנאיקה.

L'avvio di quest'operazione era stata decisa dallo stesso Mussolini, come risulta da una nota dei carabinieri del 28 febbraio 1942:

Il ministro Teruzzi con un foglio riservatissimo ha comunicato al generale Bastico che il Duce ha deciso che tutti gli ebrei della Cirenaica siano riuniti in un campo di concentramento della Tripolitania, che in un secondo tempo si esaminerà. L'opportunità di adottare lo stesso provvedimento anche per gli ebrei della Tripolitania, mentre saranno presi, poi, ulteriori accordi per un eventuale trasporto degli internati in Italia

Tra settimane dopo questa informative, il generale Bastico ordina "lo sgombero della Cirenaica di tutti indistintamente gli israeliti, siano essi cittadini italiani metropolitani, cittadini italiani libici, ovvero cittadini e sudditi stranieri" Ance il maggiore, il maresciallo e il brigadier furono informati della decisione, così come tutte le questure e gli uffici della Polizia dell'Africa italiana.

זמנו למתן עדות ד"ר אירית אברמסקי-בליי מייד ושם' וההיסטוריון של יהודי לוב מר יעקב חגלי לילוף. המומחים הללו העידו והציגו מסמכים שלפיהם גם יהודי לוב נכללו בתכנית הפתרון הסופי של הנאצים, ורק תבוסתו המוקדמת של הקורפוס האפריקני הגרמני מידי הצבא האנגלי הצילה את מרבית יהודי לוב מהשמדת טוטלית כגורל יהודי אירופה.

סוף דבר

הלשכה המשפטית של משרד האוצר גיבשה המלצה להרחיב את היריעה ולהכיר בכל יהודי לוב שחיו בלוב בתקופת המלחמה כניצולי שואה. בתאריך 14.09.2010 חתמו ראש הממשלה מר בנימין נתניהו ושר האוצר ד"ר יובל שטייניץ על החלטת לוב שנולדו בלוב עד חודש ספטמבר 1943 כניצולי שואה הנובעת מרדיפות הנאצים החל מחודש אפריל 2010.

עם קבלת האישור בכתב על ההכרה של מדינת ישראל, שלפיה כל יהודי לוב ששהו בלוב עת מלחמת העולם השנייה עד סוף שנת 1943 מוכרים כניצולי שואה, הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב בראשות מר מאיר כחלון העמיד במרכז המורשת צוות של מתנדבים אשר יסייעו וינחו ללא תשלום את התובעים ברישום פרטיהם וקורותיהם בטפסים של הרשות לזכויות ניצולי השואה. יש לציון שפקידי האוצר עשו כמיטב יכולתם בטיפולם המהיר לאישור התביעות. ציבור יהודי לוב בישראל קיבל בברכה את החלטת ממשלת ישראל להרחבת היריעה בהכרה גורפת שכל יהודי לוב ניצולי שואה.

אמנם לאחר שתי שנות דור תוקן עוול היסטורי, אבל נותרה בעינה השאלה מה נשתנה משנת 1956, שבה בוצע התשלום הראשון בפועל ישירות ממשלת גרמניה ששילמה ישירות רנטות ליוצאי לוב, לבין הכרת ממשלת ישראל רק בחודש אפריל 2010.

הכרת יהודי לוב כניצולי שואה בעקבות החלטה מנהלית מחטיאה את משמעות העניין, שכן יהודי לוב הם ניצולי שואה בגלל מה שעבר עליהם בפועל במלחמת העולם השנייה: גירוש קהילות שלמות למחנות ריכוז ולמחנות לעבודה בכפיה ו-720 ניספים הם עובדה היסטורית, ועל כן הם ניצולי שואה ולא בגלל החלטה מנהלית כלשהי.

הערה חשובה: במוזיאון יהודי לוב באור יהודה מוצגת רשימת הנפטרים במחנה הריכוז בג'אדו, וכן רשימת שמות מקורית מברגן בלון של יהודי לוב שהגיעו למחנה בשנת 1942.

בנימין דורון

המאבק להכרת כל יהודי לוב ניצולי שואה

בעקבות הסכם השילומים בין ממשלת ישראל וממשלת גרמניה בשנת 1952 ואישורו בבכנות בשנת 1953, החלו ניצולי שואה מאירופה לקבל רנטות חודשיות. תחילה קיבלו את הרנטות ישירות מגרמניה, ולאחר מכן ממשרד האוצר הישראלי. ביזמתו של מר יוסף דעדוש מבנגאזי, ניצול ממחנה הריכוז בג'אדו שהיה מזכיר התאחדות וארגון עולי לוב בישראל, התכנסה הנהלת הארגון לדיון, ובו הוחלט לתבוע פיצויים לשילומים ישירות מגרמניה ליהודי לוב.

הגרמנים.

ועידת התביעות שוכנעה בצדקת הדברים לנוכח המסמכים שהוגשו, ובתשובתה במכתבה מיום 17.03.2003 נענתה בחיוב נאספו והוגשו כ-120 תביעות שאת תוכנן אישרו פרופ' מוריס רומני וראובן דורון (דואן), כפי שנתבקשו לעשות כן במכתב ועידת התביעות. כל התביעות אושרו.

עם התרחבות הפרשנות המשפטית בפסקי הדין בבתי המשפט בתביעותיהם של יהודים מארצות שונות שהיו תחת כיבוש או חסות גרמנית במלחמת העולם השנייה, נזדמן סיכוי להרחבת היריעה של הזכאות גם ליתר יהודי לוב ששהו בעת המלחמה בלוב.

יו"ר הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב מר מאיר כחלון החל בפעילות נמרצת להשגת הכרה גורפת ולהכללת כל יהודי לוב כניצולי שואה. היו"ר פעל להסברת קורות יהודי לוב בכל הרשויות המטפלות בנושא. מר כחלון הדגיש כי אומנם לוב הייתה מושבה איטלקית, אולם כשאיטליה חברה לגרמניה, שלח היטלר ללוב את הקורפוס האפריקני הגרמני האדיר בפיקודו של הפילדמרשל רומל, נשלח כדי לכבוש מידי האנגלים את השטחים שכבשו ולהתקדם הלאה למצרים ולמצרחה התיכון כולו. ברגע שהגרמנים הגיעו, הפכה לוב מארץ חסות איטלקית לארץ כבושה על ידי הגרמנים. והראיה: הגרמנים לא הסתפקו בכיבושה של לוב אלא פלשו לתוך עומק מצרים והגיעו עד לכשמונים קילומטר מאלכסנדריה. מכאן עולה המסקנה הברורה, שיהודי לוב במקום לחיות תחת חסות איטלקית, חיו בעצם בארץ שהגרמנים כבשוה תחת ממשל צבאי גרמני.

כידוע, אזור זה שבו התנהלה המלחמה הכבדה והעקובה מדם נכבש חמש פעמים לסירוגין ע"י האנגלים, הגרמנים וחוזר חלילה. בתקופה זאת התרחשה הטרגדיה של יהודי לוב: העברה למחנות ריכוז בלוב ובאירופה, מאסרים ללא משפט, הוצאות להורג, גיוס למחנות כפייה, בריחה מהערים והעיריות, ועל כל אלה הפעלת חוקי גזע וכד'. לאחר שנים רבות של מאבק עיקש ומתמיד וביזמתו של סגן שר האוצר מר יצחק כהן, התכנסה בחודש אוגוסט 2010 ישיבה בלשכה המשפטית במשרד האוצר שאליה

אדיר במעברות במחנות העולים וכדומה לאיתור האנשים ורישום הטפסים, ואלו הוגשו ישירות למשרדי אורו בת"א.

התביעות אושרו, ויהודים מלוב החלו משנת 1956 ואילך לקבל רנטות אישיות ישירות מגרמניה. תחילה היו אלה יהודי בנגאזי, ובהמשך יהודים משאר ערי קירנאיקה, שאף הוגלו ברובם למחנה הריכוז בג'אדו, ששכן 220 ק"מ דרומית מערבית לטריפולי בעומק המדבר הלוּב. לאחר מכן הכירו הגרמנים גם ביהודי לוב בעלי נתינות בריטית שהוגלו לאיטליה ומשם למחנות ריכוז ברגן ולאוונסברוק רייכנאו באירופה.

בשלב מסוים הועבר הטיפול בניצולי שואה מהגרמנים לממשלת ישראל, ומשרד האוצר סירב להכיר בעובדה שיהודים מלוב החלו כבר לקבל רנטות ישירות מגרמניה, והערים מכשולים על דרכם של יוצאי לוב ניצולי השואה. תביעות שהגישו בודדים באמצעות בתי משפט נדחו. פקידי האוצר, ואף בתי המשפט, נתנו פירוש צר ביותר למונח "נרדפות נאצית", ואין ספק שגם חוסר ידע על אודות קורות יהודי לוב במלחמת העולם השנייה גרם לדחייתם של מרבית התביעות. כל אדם מיהודי לוב ניהל, בעצם, מלחמה פרטית להכרה כניצול שואה, ובדרך כלל ללא הצלחה. הפרסומים הרבים והדברים שפורסמו בכתב לא הועילו.

החל משנת 1980 החלו להתפרסם מחקרים מעמיקים ומפורטים על אודות האירועים שפקדו את יהודי לוב במלחמת העולם השנייה: הספר "יהודים בארץ ערבית" של ההיסטוריון פרופ' רנצו דה פליציה מאוני רומא, פרסומים של ד"ר רחל סימון מאוני פרינסטון בארה"ב, ד"ר אירית אברמסקי מייד ושם, פרופ' מוריס רומני מאוני בן גוריון, ויעקב חגלי לילוף היסטוריון יהודי לוב. גם פרסומים מפורטים אלה של היסטוריונים ברי סמכא לא הועילו למוגשי התביעות, ופקידי האוצר המשיכו לדחותם.

בשנת 2001 יצאה עמותת יוצאי בנגאזי בראשות פרופ' מוריס רומני במאבק נמרץ כנגד דחיית תביעות ופנתה ישירות לוועידת התביעות בבקשה נמרצת לאשר רנטות ליהודי מחוז קירנאיקה שלא קיבלו אותן בשלב הראשון. זאת בהתחשב בעובדה שכל האזור היה, בעצם, תחת כיבוש גרמני בלב שטח המערכה הכבדה בין האנגלים

יו"ר ארגון יהודי לוב מר אביגדור רקח מינה ועדה בת שלושה חברים: אביגדור רקח, יוסף דואני ובנימין דורון דעדוש, שתפקידה יהיה לבוא בדברים עם הגורמים הצינניים והממשלתיים ולתבוע את הכללת יהודי לוב במסגרת הסכם השילומים מגרמניה. כמו כן, הוחלט להטיל על מזכיר הארגון מר יוסף דעדוש לפעול וללקט עדויות ומסמכים המתארים את קורות יהודי לוב בהיותם תחת השלטונות האיטלקיים פשיסטיים ובני בריתם של השלטונות הגרמניים.

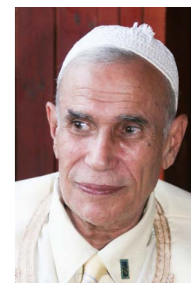
המשלחת פנתה לד"ר נחום גולדמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, מהפעילים בנושא השילומים מגרמניה. הוא שמע בחוסר סבלנות את קורות יהודי לוב במלחמת העולם השנייה והשיב את פני המשלחת ריקם עם הערה: "מה אתם מטפסים על עצים? אם יהודי פולין יקבלו פיצויים, אתם חושבים שגם לכם זה מגיע?"

לאחר ההלם הראשון מתשובתו של יו"ר הקונגרס היהודי העולמי, ולאחר התרוצצויות במסדרונות משרדי האוצר והחוך, נפגשה המשלחת עם שר החוץ מר משה שרת (שרתוק) וביקשה את התערבותו להכללת יהודי לוב במסגרת השילומים. אנשי המשלחת הזכירו לו את ביקורו בלוב בבנגאזי בשנת 1944, בעת שפקד את חיילי התובלה מארץ ישראל - מתנדבי הישוב העברי בצבא הבריטי, ובין השאר, את פגישתו עם הקהילה הקטנה של יהודי העיר שלא מזמן שבה ממחנה הריכוז בג'אדו. הוא שמע מקרוב את דבר הגלייתם מבתיהם והטרגדיה שפקדה אותם בהשאירם במחנה הריכוז ג'אדו חמש מאות ועשרים נספים מבני הקהילה. שר החוץ השיב: "נגמור עם יהודי אירופה ונטפל ביהודי ארצות ערב."

שוב מפח נפש, אבל לא ייאוש. לאחר התייעצויות פנימיות בארגון יהודי לוב הוחלט לפנות ישירות לקנצלר גרמניה קונרד אדנאואר מזכיר הארגון מר יוסף דעדוש הכין בקפידה רבה את המסמכים הדרושים והעדויות שתורגמו לגרמנית, והפנייה נשלחה ישירות לקנצלר הגרמני.

תשובתו של הקנצלר הייתה מהירה וחיונית וקבעה: "עליכם לפנות למשרדי אורו (משרד עו"ד שייצג את ממשלת גרמניה בארץ) ולהגיש את תביעותיכם."

פעילי התאחדות נרתמו למבצע הרשמה

יעקב חגיג לילויך

הכללת יהודי לוב ב"פתרון הסופי" יחד עם יהודי איטליה

ב-20 בינואר 1942, בעת הדייונים של ועידת ונזה, ועידה לארגון הלוגיסטיקה לביצוע "הפתרון הסופי", לוב כבר סופחה לאיטליה (9.1.1939, זמן קצר לאחר החלטת "חוקי הגזע") כאחד ממחוזותיה, וכונתה "החוף הרביעי" של איטליה. לכן כאשר אייכמן הכין את רשימות היהודים בכל ארץ, צירף לכ-28,000 היהודים באיטליה (כולל סרדיניה), את כ-30,000 היהודים בלוב.

כחלק מהכנה של הועידה בואנזה, ערך אדולף אייכמן רשימה של מספר כל היהודים במדינות אירופה השונות. הרשימה כללה שני סוגי מדינות, סוג A - מדינות תחת שלטון הרייך, סוג B - מדינות שותפות או יריבות לרייך.

700,000 (מספר לא סביר, ההיסטוריונים בדעה כי הכוונה גם ליהודים במדינות תחת שליטה צרפתית, כמו מרוקו, תוניסיה, אלג'יריה, סוריה ולבנון)

איטליה כולל סרדיניה 58,000 (ההיסטוריונים בדעה כי הכוונה גם ליהודים בלוב, כי לוב סופחה לאיטליה והפכה לאחת ממחוזותיה וכונתה "החוף הרביעי של איטליה", יהודי לוב מנו באותה עת כ-30,000, בעוד שמניין יהודי איטליה, כולל סרדיניה, באותה עת, היה פחות מ-30,000)

Land	Zahl
A. Altreich	131.800
Ostmark	43.700
Ostgebiete	420.000
Generalgouvernement	2.284.000
Bialystok	400.000
Protectorat Böhmen und Mähren	74.200
Estland - judenfrei -	
Lettland	3.500
Litauen	34.000
Belgien	43.000
Dänemark	5.600
Frankreich / Besetztes Gebiet	165.000
Unbesetztes Gebiet	700.000
Griechenland	69.600
Niederlande	160.800
Norwegen	1.300
B. Bulgarien	48.000
England	330.000
Finnland	2.300
Irland	4.000
Italien einschl. Sardinien	58.000
Albanien	200
Kroatien	40.000
Portugal	3.000
Rumänien einschl. Bessarabien	342.000
Schweden	8.000
Schweiz	18.000
Serbien	10.000
Slowakei	88.000
Spanien	6.000
Türkei (europ. Teil)	55.500
Ungarn	742.800
UdSSR	5.000.000
Ukraine	2.994.684
Weißrußland aus-schl. Bialystok	446.484
Zusammen:	über 11.000.000

קטע מויקיפדיה באיטלקית, שתורגם לעברית, מציין את סיפוח לוב לאיטליה רבתי, כאחת ממחוזותיה וכונתה "החוף הרביעי":

A partire dal 1937, il governo italiano aveva avviato un processo di integrazione completa della Libia nel Regno: la Libia si avviava infatti a trasformarsi da colonia a regione geografica Italiana parificata alle altre. Questo processo iniziò con la proclamazione delle 4 province di Tripoli (TL), Bengasi (BE), Misurata (MU), Derna (DE). La parte meridionale della Libia (territorio del deserto, con capoluoghi Murzuch e El Giof) fu invece organizzato come distretto autonomo gestito direttamente dal Governo centrale. Anche la cittadinanza fu parzialmente equiparata a quella delle Province europee del Regno.

Il 9 di gennaio del 1939 la colonia della Libia fu incorporata nel territorio metropolitano del Regno d'Italia e conseguentemente considerata parte della Grande Italia, col nome di Quarta Sponda.

תרגום הקטע לעברית: מאז 1937, הממשל האיטלקי יזם תהליך שילוב מלא של לוב למלכות: לוב החלה להפוך ממושבה לאזור גיאוגרפי איטלקי השווה לאחרים. תהליך זה החל עם ההכרזה של ארבע הפרובינציות של טריפולי (TL), בנג'זי (BE), מיסורטה (MU), דרנה (DE). החלק הדרומי של לוב (המדבר, עם הבירות Murzuch ו-El Giof) אורגן כאוטונומיה מחוזית מנוהלת על ידי הממשלה המרכזית. גם האזרחות זוהתה עם החלק האירופי של הממלכה. ביום 9 ינואר 1939 מושבת לוב שולבה/סופחה למטרופולין של ממלכת איטליה ולכן נחשבה חלק של איטליה רבתי, בשם "החוף הרביעי".

להלן ציטוטים מדבריהם של היסטוריונים, שחקרו את קורותיהם של יהודי לוב

בתקופת מלחמת העולם השנייה:

ציטוט מ"פנקס הקהילות" של ד"ר עירית אברמסקי בליי (עמ'1) המדבר על הכללת יהודי לוב ב"פתרון הסופי" יחד עם יהודי איטליה (אף שהמספרים המובאים אינם מדויקים לחלוטין):

"... גם יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון נכללו כולם בתוכנית "הפתרון הסופי", ... כך עולה מהפרוטוקול של ועידת ונזה... ברישום כולל של מספרי היהודים המיועדים להשמדה מופיעה סטטיסטיקה מפורטת של יהודים, מסודרת לפי ארצות, שאדולף אייכמן עמל על הכנתה. בסיכום המספרי המיוחס לצרפת מופיע מספר גדול פי שלושה... ההסבר היחיד לתוספת זו הוא הכללתם... של יהודי צפון אפריקה הצרפתית ויהודי סוריה ולבנון... באופן דומה, בסיכום המספרי המיוחס ליהודי איטליה (55,000) נכללים גם כ-26,000 יהודי לוב..."

ציטוט מהספר "תולדות יהודי לוב" של ההיסטוריון יעקב חגיג-לילויך (עמ' 100) המדבר על הכללת יהודי לוב ב"פתרון הסופי" יחד עם יהודי איטליה:

"שחרור לוב, המוקדם יחסית, הסיר מעל ראשי יהודיה, גם את סכנת אימת "הפתרון הסופי", כפי שניתן להיווכח מהפרוטוקולים של ועידת ונזה בינואר 1942. ועידה, שבמהלכה נקבעו ההתארגנויות, הלוגיסטיקה ופרטי הביצוע של "הפתרון הסופי", וניתן אומדן מדויק של היהודים בכל מקום החל עליהם "הפתרון הסופי", שהוכן בקפידה ע"י אדולף אייכמן. בסיכום מנין יהודי איטליה, שהוצג בוועידה ושעמד על 58,000 יהודים (בעוד שמנינם היה כ-30,000 באותה עת), נכללו גם כ-30,000 היהודים של לוב. לוב הייתה מושבה איטלקית, שלאחר מכן צורפה והפכה לחלק מאיטליה וכונתה "החוף הרביעי" של איטליה, כך, שגם יהודי לוב נכללו יחד עם יהודי איטליה ב"פתרון הסופי".

ציטוט מהמאמר "יהודי לוב על סף שואה" של ד"ר רחל סימון, בכרך "לוב" (עמ' 66) המדבר על סיפוח לוב לאיטליה: *"... על פי צו מלכותי מ-9 בינואר 1939*

הפכו ארבעת מחוזותיה של לוב לחלק בלתי נפרד מאיטליה..."

מההתכתבות בין הקונסול הגרמני בטריפולי ד"ר גבהרד ואלטר לשגרירות גרמניה ברומא ניתן ללמוד על כוונת הגרמנים בקשר ליהודי לוב. במכתבו, מ-12.5.1942, מציין, בין היתר:

"אחרי נסיגתם של האנגלים ניגשנו לטפל בפעם הראשונה בבעיית היהודים... הטיפול בבעיית היהודים הוחל קודם-כל בקיריניקה. כפי שהוזכר בדו"ח הקודם, הוחלט אחרי נסיגת האנגלים מקיריניקה, שבמסגרת הסדר עניין הילידים לרכז את כל היהודים תושבי קיריניקה במחנה ריכוז בטריפוליטניה. הוחלט כך, אחרי שבוטלה התוכנית להעביר יהודים אלה לאיטליה". במכתבו, מ-19.5.1942, מציין, בין היתר: **"פתרון בעיית היהודים בטריפוליטניה קשה יותר לאין ערוך. ראשית, הם רבים יותר; ושנית, כוחם הכלכלי חזק הרבה יותר, ריכוזם של יהודים אלה יגרום בוודאי משבר כלכלי ויצור מצב ללא-נשוא. לכן נמנענו לעת-עתה מהגשמת התכנית להעביר את יהודי טריפוליטניה לאיטליה ... בכל זאת אין ספק כי בבוא הזמן תוסדר הבעיה היהודית גם בטריפוליטניה..."**

הקטעים מתורגמים מגרמנית, ע"י א.ארן, "רדיפת יהודי לוב", ילקוט מורשת ל"ג, סיוון תשמ"ב/יוני 1982, עמ' 156

יש לשים לב, שההתכתבות באה אחרי ועידת ונזה, ואחרי הגעת הקורפוס הגרמני אפריקאי ללוב, בפיקודו של גנרל ארווין רומל, ולוב הפכה למעשה תחת שליטה גרמנית. הם אלו, שקבעו המדיניות בלוב בזירת הקרבות ואגב כך גם היחס ליהודים, שהלך והחמיר וניתן לקבוע, אף שבאופן רשמי השליטים של לוב היו האיטלקים לכאורה, הרי הגרמנים, הם אלה, שהיו השליטים הלכה למעשה. ואכן האיטלקים, בעלי בריתם, גורויהם ועושי דברם של הנאצים, פעלו בהנחיה ובהשראה נאצית, כפי שניתן להבין גם מההתכתבות הנ"ל.

פרופ' מוריס רומני

מלחמת העולם השנייה גירוש היהודים מלוב למדינות הצרפתיות בצפון אפריקה הפיצצת לה מארסה בתוניסיה (10 במרץ 1943)

הפרק שמובא כאן מספר על אירוע מיוחד שקרה לחלק מיהודי לוב בתוניס בזמן מלחמת עולם השנייה. זה חלק ממאמר מקיף שפרטי מופיעים בספר יהודי לוב ובחדשים הבאים בכתב עת איטלקי; ואני, שמשפחתי נבגעה בתקרית הזאת ובעצמי הייתי עד לה בדידותי פעוט ניסיתי במשך תקופה ארוכה לחפש בספרי המלחמה את פרטי התקרית.

כאשר הספרים הללו, בתיאורם את המערכות של המלחמה, דילגו בלי יוצא מן הכלל על אירוע זה, זה סקרן אותי עוד יותר, וגמרתי אומר לחפש במקומות אחרים, וכך הגעתי לארכיוני חיל האוויר של ארה"ב ובריטניה. התעודות והיומנים של חילות אלה סייעו בפתרון החידה, עד כדי כך שיכולתי להגיע למידע הרכב הטייסות שהפציצו את המקום, לשמותיהם של הטייסים ולדו"חות שסיפקו למפקדיהם, כולל המפות לפני ואחרי ההפצצות. בכך נפתרה התעלומה. המאמר הבא מתאר בקצרה את האירוע והסבל שעברו יהודי בנגאזי בהגלייתם לתוניס.

האיטלקים וכבשו מחדש את בנגאזי, ב-3 ו-4 באפריל 1941, התושבים האיטלקים התנקמו ביהודים בביזה של חנויותיהם ובתיהם. במקום להתערב, עצר הממשל האיטלקי 30 יהודים ששוחררו רק שלושה חודשים לאחר מכן. לא רק שהאשמות נגד היהודים לא פסקו, כי הם צדדו באויב הבריטי, אלא בנוסף הם הואשמו בספקולציות ובפעילויות מסחריות אסורות.

המצב המשיך והחמיר עד כדי כך, שהממשל ראה לנכון ליישם מיד את חוקי הגזע בלוב, כפי שכבר נעשה באיטליה. כך אפשר להבין למה באסטיקו התייחס לפינוי כעניין דחוף שאותו רצה לבצע כבר בשבוע שלאחר מכן. מספר הנתונים הזרים שסיפק באסטיקו היה 7,000 בטרופוליטניה, מתוכם 2,000 בקירנאיקה. היהודים היו כ-1,600.

המשא ומתן עם צרפת החל מיד באמצעות CIAF (הוועדה האיטלקית

לשבתת הנשק עם צרפת), אך הפך להיות ארוך ומפרך בגלל הסתייגויותיה של צרפת, שהתנתה את הפינוי בקבלת נתונים על מספרם ומידע כללי על אזרחיהם, ומעל לכל בהבטחות בנוגע לרכושם ולאמצעים הדרושים לחייתם במשך תקופה ארוכה מחוץ למדינתם (לצרפתים לא היו אמצעים, וגם לא התכוונו לתמוך בהם). אך האיטלקים היו עסוקים בקרבות קשים נגד הבריטים, והסכם עם צרפת לא הושג אלא במחצית מרץ 1942, כאשר הפינוי התחיל רק ביולי 1942.

בתוך פחות מחודשיים, בין יולי לבין אוגוסט 1942, נשלחו 1,861 יהודים בעלי אזרחות מרוקאית, אלג'יראית ותוניסאית לגבול עם תוניסיה (דרך בן-ג'רדן) בליווי המשטרה הפשיסטית (ACORGUERRA PAI). לפי מחקר חדש משטרת הגבול התוניסאית דיווחה על 1,838 יהודים בלבד שחצו את הגבול, מהם 1,293 יהודים שיועדו לתוניס, 514 לאלג'יריה ו-31 למרוקו. את ההבדל במספרים (מלבד האפשרות שלא אותרו כל המסמכים) אפשר לייחס למספר משפחות שעזבו אחרונות את בנגאזי והגיעו לתוניס בספטמבר. לפי עדות זאת פונו 465 מוסלמים ולא 681, כפי שתכנן הממשל האיטלקי.

הנתונים התוניסאים נשלחו לספאקס, סוס, גאבס טוניס ולה מארסה. אלה שנועדו לאלג'יריה חצו את הגבול ב-28 לאוגוסט 1942, והקהילה היהודית המקומית עסקה בפיזורם באזורים של אורן וקונסטנטינה ותמכה בהם כספית. היהודים הלובים שהיו מיועדים למרוקו הגיעו לקזבלנקה בתחילת ספטמבר 1942 ומנו שש משפחות. אלו יושבו בדירות בעיר וקיבלו תמיכה מהקהילה המקומית.

קבלת הפנים והתמיכה ביהודים מלוב

שפנו לתוניסיה, העיקו על הקהילה היהודית ומוסדותיה שכבר היו בשפל מבחינה כלכלית. הרשויות הצרפתיות של הפרוטקטורט לא התייחסו להם כאזרחים "חוזרים" אלא כאוכלוסייה ממדינה עוינת אשר מתאימה למחנות הסגר. לכן 573 היהודים שנועדו לאזור ספאקס יושבו במחנה צבאי מחוץ לעיר (בדרך לאגארב), וה-656 שיועדו לתוניס יושבו לרוב בלה מארסה בבניין "אוקאלה" על שפת הים, הודות להסכם בין הרשויות הצרפתיות והקהילה המקומית. חשוב לציין, שגם הרשויות האיטלקיות בתוניסיה לא התייחסו ליהודים האלה, כי הם לא נחשבו כשייכים לחושבה האיטלקית.

המצב הבלתי יציב של יהודי לוב בתוניסיה הפך לעוד יותר קשה לאחר כיבוש המדינה על ידי הנאצי-פשיסטים בנובמבר 1942. האפליה נגד היהודים שהופעלה כבר משנת 1940 על ידי משטר וישי, החמירה עם הגעתם של אנשי וולטר ראוף ב-22 או ב-24 בנובמבר 1942.

האינצידנטים תוניס הפעילה פשיטות ודרשות לכסף וחפצי ערך, עבודות כפייה באזורים תחת ההפצצות והתעללויות והשפלות למיניהם.

היהודים מלוב סבלו מאותו גורל של המקומיים: הם גויסו בכוח (כולל מעצרים בלילה) לעבוד על תיקון שדה תעופה ונמל באזור, וגם הועברו לעבוד עד לביזת, מבלי שיכלו לחזור למשפחותיהם במשך פרקי זמן ארוכים. עבודתם של היהודים הייתה כרוכה בשהייה תחת הפצצות כבדות של בעלי הברית ששימשו כדי לסלול את הדרך לקידום החיילים על הקרקע.

שדה התעופה הראשי של החיילים הנאצי-פשיסטים בתוניס היה קרוב לנמל באל-אעוינה. בנוסף היה שדה תעופה אחר קרוב ללה מארסה כשלושה קילומטרים צפונית-מערבית בדרך לגמארט. חיל האוויר האמריקאי תכנן לפגוע בשתי המטרות הללו, אך משימה 58 של חיל האוויר האמריקאי על לה מארסה ב 10 למרס, 1943 נכשלה מסיבות הבאות: מזג אוויר גרוע (עננים כיסו את האזור), חוסר מודיעין ותמונות תומכות. נגרמה פגיעה חלקית במטוסים הגרמנים שהיו על הקרקע, ובמקום התכנית המקורית,

נפלו מספר פצצות על העיר עצמה (ראה פרטים בספר המחבר יהודי לוב, 2017).

בשעה 15:17 עמדו רבים מיהודי לוב מול מספר מרכולים בעיר לה מארסה במטרה לעשות קניות. 34 טייסות B-17, המפציצות הכבדות (מספר 32, 352, 353 ו-419 של קבוצת המפציצים 301) הטילו 4,392 פצצות רסס. אלה שנפלו על העיר הרגו 50 יהודים לובים, 13 ממשפחת רומאני.

זאת הייתה הפעם הראשונה שער הביי הופצצה, והנזק היה טרגי. לפחות 200 בני אדם נהרגו באותה הפצצה, הגופות היו פזורות לאורך הדרך שמוליכה לקפה סף סף וחופי לה מארסה. הזיכרון של היום הזה עדיין חרות בזיכרונותיהם של אנשים שחיו בתקופה הזאת, והרבה מצבות בבית העלמין מעידות על ממדי האירוע אשר לא נמשך יותר מחצי שעה.

לאחר שחרור תוניסיה על ידי בעלות הברית במאי 1943, הצליחו הארגונים היהודיים לבוא לעזרת היהודים. הם מצאו גם אלף פליטים לובים במצב גרוע מבחינה בריאותית, כלכלית ונפשית. הגליטת היהודים לוב יותר מאשר ארגונים אחרים בהעברת כספים ובמיוחד להחזרתם לארצם של יהודי לוב. הלוגיסטיקה של הפעולה לא הייתה פשוטה: היה צורך לשלוח ברכבת לתוניסיה את הקבוצות שהיו במרוקו ובאלג'יריה, ויחד עם יהודי לוב האחרים לפנות את כולם באניות ובמשאיות

בחזרה ללוב. בינתיים השלטונות הבריטים הערימו קשיים בנוגע לקבלתם של פליטים חסרי כול, שתמיכתם הייתה נופלת על כתפי הממשל הצבאי. באוגוסט 1943 הצליח הגליט לארגן ועידה של כל הגורמים (הצרפתים, הבריטים, ארגוני הסיוע השונים ואפילו הרשויות בארה"ב), אך הבעיות היו מגוונות: צבאיות - העובדה כי הבריטים המשיכו לחסום את גבול לוב בטענה לבטיחות; ארגוניות (חוסר באניות, במשאבים, במקומות כדי לשכן את הפליטים) וגם פוליטיות, כי הבריטים לא רצו להתמודד עם תמיכת הפליטים, ואף דרשו לנהל באופן ישיר את המשאבים הכלכליים הזמינים על ידי הגליט. בסוף 1943 איש מיהודי לוב עדיין לא הוחזר אל ארץ המוצא. העברות הראשונות החלו בינואר 1944 והמשיכו בקבוצות קטנות עד לסוף אותה שנה, ואולי גם מעבר לכך, במצב של חוסר וודאות בנוגע לזמינות התחבורה. הגליט, אשר מימן את פעולת החילוץ ושיבת היהודים שגורשו מלוב שנתיים קודם לכן, המשיך בחילוצם ותרם באופן משמעותי לשיקומם.

סיפורם של יהודי לוב שגורשו לארצות הצרפתיות בצפון אפריקה מאשר את ההרגשות האנטישמיות החזקות של השלטון הפשיסטי, שלמרות הקשיים של המלחמה ושל ההתקדמות הצבאית של בעלות הברית, בכל זאת השקיע מאמצים ומשאבים רבים והצליח בארגון גירוש היהודים והסגרתם במחנות.

הצבא הבריטי בטוניסיה מאי 1942-נובמבר 1943

פרסום חוקי הגזע בעתונות שגרם להלם בציבור היהודי. יד ושם

מתי גילעד מפאשיזם לאנטישמיות בלוב

הקולוניאליזם האיטלקי (1911-1943) הפך את לוב לחלק מ"איטליה הגדולה". הוא התאפיין בפיתוח כלכלי ותרבותי נרחב. היהודים שולבו במערכות החיים האיטלקיות, ובתחילה נהנו מיחס טוב ומשגשוג כללי. השלטון הקולוניאלי, שראה בהנהלת התרבות האיטלקית צעד משמעותי להפיכת המושבה לאיטלקית, התאכזב מהעובדה שיהודי לוב שונים מאחיהם שבאיטליה, ויחסו החמיר יותר ויותר. הדבר בא לידי ביטוי בחקיקה אנטי יהודית ובהשפלה, ובסופו של דבר גורשו היהודים למחנות הסגר ולמחנות ריכוז בלוב, בתוניסיה, בגרמניה, באיטליה ובאוסטריה.

מאמר זה עוקב אחר מנעד היחסים בין הממשל האיטלקי בלוב לבין היהודים שהחל בשיתוף פעולה, ביחסי אמון דו צדדיים ובתקווה לעתיד טוב יותר, והסתיים בגירוש היהודים למחנות ריכוז.

תכבד תמיד את מסורתיהם, הרי שהיא פרסמה חוקים אנטישמיים כלפי היהודים בשם "המניפסט של הגזע האיטלקי", שמשמעותם הייתה פגיעה ביהודים וביכולתם להמשיך ולהשתלב במערכות החיים האיטלקיות בלוב.

שנת 1938 הייתה שנה מכרעת. חוקי הגזע הפשיסטיים הורו על: גירוש כל הנתינים הזרים; גירוש היהודים מכל בתי הספר הציבוריים, מבתי הספר התיכוניים ומהמוסדות להשכלה גבוהה; הורדת דרגותיהם של חיילים יהודים בצבא איטליה; איסור להעסיק יהודים בארגונים מפלגתיים; פיטורי כל היהודים המחזיקים במשרות ממשלתיות, בנקאיות ובחברות הביטוח; איסור על יהודים לתת שירותים ואספקה למוסדות ממשלתיים וצבאיים; סגירת לשכת המסחר ומוסדות פיננסיים ומנהליים בפני יהודים; פירוק מפעלים בשותפות יהודית-איטלקית; איסור להיות בעלים או מנהלים של מפעלים שהעסיקו מעל 100 עובדים; איסור להיות בעלי מקרקעין; איסור להיות אפוטרופוס על שאינם יהודים; איסור נישואין בין איטלקי ארי ליהודים; איסור להעסיק משרתים אריים; חובת הטבעת "בן הגזע היהודי" בתעודות ובמסמכים רשמיים; חיוב ברישיון מיוחד בתנועה מעיר לעיר; איסור יציאה מבתיהם מאוחר בערב; עדיפות אחרונה באספקה וציוד לחנויות ובתי-עסק יהודיים וכו'.

אכיפת חוקי הגזע בלוב הייתה איטית וחלקית. באלבו, שראה ביהודים הלובים איטלקים לכל דבר, והכיר בחשיבותם הכלכלית של המושבה שעליה משל, ראה בחוקים הגזע הפשיסטיים אסון שבא ללכות את פועלו. לכן החוקים שנגעו לתחום הכלכלי נדחו, אך כל יתר החוקים נאכפו מיז, בייחוד בתחום החינוך. תלמידים יהודיים גורשו מבתי הספר, ונטל חינוכם נפל כולו על כתפי הקהילה היהודית.

לא נשארה למושל ברירה, והוא הוציא צו המחייב את עמילי המכס היהודים לעבוד גם בשבתות. החלטה זאת נגעה ליהודים בודדים. רובם עזבו את עבודתם, ועל כן לא עוררה ההחלטה כל התנגדות בקרב הציבור היהודי, אבל צו שפורסם בשנת 1936 המחייב את היהודים לפתוח את חנויותיהם בעיר החדשה גם בשבתות במטרה לספק מענה לתנופה בכלכלה ובתיירות של טריפולי, עורר תסיסה ומהומה רבה בקרב יהודי לוב. מחאותיהם של יהודי טריפולי ושל יהודי איטליה נשלחו לשלטונות. בעיתונות היהודית הובעה סולידריות, מנהיגי הקהילה השתדלו אצל המושל לשנות את הצו, או לפחות לדחות את כניסתו לתוקף, אולם ללא הועיל, ובאלבו עמד על דעתו לקיום הצו.

ביום כניסת הצו לתוקף, 5-ב בדצמבר 1936, פתחו היהודים במרד ולא פתחו את חנויותיהם ועסקיהם, והיו אף מספר מהומות. המושל האיטלקי הגיב בחריפות. הוא השעה את רישיונות העסק למאות יהודים, כמאתיים יהודים נאסרו, ושלושה ממארגני המרד נידונו למלקות שוט בכיכר העיר. אך הצו לא בוטל, ובסופו של דבר נאלצו רוב היהודים לפתוח את חנויותיהם ועסקיהם.

חוקי הגזע הפאשיסטיים

מצבם של היהודים הורע עוד יותר מאז הקמת ציר רומא-ברלין, הוא הסכם שילוב כוחות בין איטליה הפשיסטית בהנהגת בניטו מוסוליני לבין גרמניה הנאצית בהנהגת אדולף היטלר שנחתם ב-25 באוקטובר 1936. איטליה אומנם לא אימצה את חוקי נירנברג וסירבה לאמץ את "תורת הגזע", ומוסוליני אף הצהיר בעת ביקורו בלוב במרס 1937: "הודי טריפולי יכולים להיות שקטים - הממשלה הפשיסטית

נעדרו מבתי הספר בשבת וביום ראשון. בתחילה, רוב התלמידים היו יהודים, ולכן הדבר לא עורר קשיים מיוחדים, אולם, כאשר גדל מספר התלמידים האיטלקים בעיקר בבתי הספר התיכוניים, התעורר קושי לשחרר את התלמידים היהודים יומיים בשבוע בלי לשבש את מערכת השעורים. על סמך טענה זאת החליט המושל האיטלקי בדוליו, שתחול חובת נוכחות על התלמידים היהודים בבתי הספר התיכוניים גם בשבתות, החל משנת הלימודים 1933-1932, ותלמיד שיעזר - יגורש מבית הספר. תלמידים רבים עזבו את ספסל הלימודים ופנו למוסדות היהודיים שהתרחבו באופן טבעי. התנועה הציונית אף ניצלה את ההזדמנות להנחיל את האידיאלוגיה הציונית במוסדות החדשים, והחלו במוסדותיה ללמד גם את השפה העברית.

בשנת 1933 מונה איטלו באלבו למושל לוב, והוא הגיע ללוב בשנת 1934. באותו הזמן נראה היה שיש להרחיקו מרומא בשל התנהגותו הראוותנית וקנאת מתחריו. באלבו, שרצה להוכיח את יעילותו, פעל במרץ להפוך את לוב לארץ מודרנית ומפותחת שתהפוך לאבן שואבת להגירה ותיירות להמוני איטלקים מן המולדת. הוא עסק בפרויקטים של סלילת כבישים וניסה למשוך ללוב מהגרים איטלקים. ליהודים הוא ייעד תפקיד חשוב בפיתוחה של לוב בשל מעמדם הכלכלי החשוב, בהיותו אדם פעיל ומבצע הוא גילה אותן תכונות כשכוחות בקרב היהודים. הוא העריך את כישורונותיהם בעסקים ויזמותיהם וגם את האמצעים שעמדו לרשותם.

היהודים בלוב קיבלו את באלבו בהתלהבות גדולה. הם ראו בו מדינאי מודרני, ולאור יחסיו הטובים עם יהודים מעירו פירארא ציפו שהוא יהיה מתחשב ומלא הבנה למצבם. אולם למרות היותו אנטי נאצי, לא רוחח היהודים עמדה לפניו בבואו למשול בלוב, אלא בששל המרירות שלו על כפיות הטובה של מוסוליני כלפיו, הוא רצה להראות לאיטליה ולעולם כולו מה הוא מסוגל לעשות בתפקידו החדש. מכאן, שביטול שמירת השבת היה צעד חשוב מאוד בדרך לנימוש מטרותיו אלו.

עד בואו של איטלו באלבו לטריפולי היה הנמל מושבת בימי שבת וראשון. יומיים בשבוע לא הייתה אפשרות לפרוק אניות או לשחרר סחורות, מכיוון שרוב עמילי המכס בנמל היו יהודים. אניות עגנו בנמל זמן מיותר, המחסנים עלו על גדותיהם, והמלאכה השוטפת בנמל התעכבה. עם התעצמות הפעילות הכלכלית והסחר הימי דרך הנמל,

מתחילת הכיבוש. מאבק התנועה הציונית לעצמאות ולמדינה ריבונית היה מוגד לשאיפות האימפריאליסטיות של איטליה בארץ ישראל. למרות שהיהודים התאמצו להראות ולהוכיח את נאמנותם לשלטון החדש ואת תקוותם לשיתוף פעולה מלא ביניהם, האיטלקים מצדם חשדו שזאת היא העמדת פנים בלבד, ושנאמנותם של היהודים נתונה לציונות.

התהפכות הפוליטיות באיטליה אחרי מלחמת העולם הראשונה ועליית הפשיזם בהנהגת מוסוליני בשנת 1922 היוו נקודת תפנית חשובה ביחסי האיטלקים והיהודים בלוב. עם עליית הפשיזם החל הממשל הקולוניאלי להתערב יותר בענייני הקהילה, והאוטונומיה הרחבה יחסית שממנה נהנו עד כה, החלה להצטמצם. בתקנון משנת 1928 שהגביר את הפיקוח על הקהילה מינה המושל האיטלקי בדוליו נציב איטלקי לא יהודי על הקהילה, כשמצדו פעלה ועדה קראה מקרב בני הקהילה היהודית. מצד הרשויות האיטלקיות נועד מינוי של נציב לא יהודי על הקהילה להיות זמני במטרה לפתור מחלוקות בתוך הקהילה, אולם התחיקה החדשה מה-19 באוגוסט 1931 קיבעה את המינוי וביטלה את הסדר הקודם.

הממשל האיטלקי קידם רפורמות חדשות, ארגון מחדש של מבנה הקהילה וחוקים חדשים במטרה לקרב את הקהילה היהודית אל השיטה האיטלקית. קודמה גם אכיפת חוקי השבת על הקהילה היהודית.

משבר השבת

המדיניות הקולוניאלית של האיטלקים לשילוב היהודים בחברה הכללית והטמעת התרבות האיטלקית באופן מלא בקרב היילדים בלוב באה לידי ביטוי בצווים שנגעו בשינויים בתחום הכלכלי ובמוסדות החינוך. עוד מימי השלטון התורכי היו תלמידים יהודים רשאים להיעדר מהלימודים ביום השבת. עם כיבוש השלטון האיטלקי הונהג יום ראשון יום מנוחה, והתלמידים היהודים

יחסם אל הקהילה היהודית באיטליה, אולם במהירות רבה מאוד בלט השוני הגדול שבין הקהילות. יהודי לוב, גם המודרניים שביניהם, היו קשורים למסורת ולקהילה, והמגמה המדינית ל"איטלק" המושבה החדשה יצרה, לפי דברי הרב הרטום, "חוסר איזון מסוים בחיי היהודים שאיים על אושיותיהם". רוחות המודרנה שהחלו לנשוב בלוב איימו לגרירת קרע במרקם החברתי בקהילה היהודית. החשש הגדול של המנהיגים הרוחניים מהתבוללות הוא שיצר את המחלוקת בין שמירה על המסורת היהודית לבין קבלת התרבות האיטלקית שנראתה כדאית מבחינה חברתית ומבחינה מדינית.

על רקע זה החמיר השלטון האיטלקי את יחסו אל היהודים. מתוך רצון למצוא פתרונות לסכסוכים שהתגלעו בין הזרמים השונים, פרסמו האיטלקים תקנון בשנת 1916 שהגביל את סמכויות בית הדין הרבני וכפה מינוי רב איטלקי.

עליית הציונות הייתה לרועץ נוסף ביחסים שבין האיטלקים ליהודים בלוב כבר

מאז 1911 הייתה לוב תחת שלטון איטלקי ישיר, ומצבם של היהודים השתפר בתחומים רבים. מעמדם המשפטי של יהודי לוב השתנה, ומבני חסות (דימה) על פי חוקי עומאר המוסלמיים היו לאזרחים לוביים-איטלקים בעל זכויות בחירה מוגבלים. יהודים למדו איטלקית והשתלבו במערכות החיים האיטלקיות, השתלבו בכלכלת המדינה, תפסו עמדות מפתח במנהל, במסחר, בתעשייה ובבנקאות, ושימשו כמתווכים בין האוכלוסייה הערבית לבין מוקדי הכלכלה האיטלקיים התעשייתיים.

בשנים הראשונות היה השלטון האיטלקי טרוז בדיכוי המרד הערבי אשר גבה מספר רב של קרבנות מבין החיילים האיטלקיים, וסוגיית היהודים הייתה משנית בעיניו. מגמת השלטון הקולוניאלי בלוב הייתה לגרום להטמעת היהודים בתרבות האיטלקית, לכן הם חייבו את ידיעת השפה האיטלקית בקרב עובדי ציבור ומנהל, וכן דרשו את לימוד השפה בבתי הספר. תחילה, יחס השלטון האיטלקי כלפי יהודי לוב תאם את

בניטו מוסוליני והמושל האיטלקי של לוב פוגשים את הרב לאטס, לוב 1937

הגנרל-פלדמרשל ארוין רומל במהלך המערכה בצפון אפריקה, 1942
Bundesarchiv, Bild httpscommons.wikimedia.org/windex.phpcurid

חוקי הגזע האיטלקיים העידו על יחסו האמביוולנטי של מוסוליני כלפי היהודים, אשר מחד גיסא ראה בהם אמצעי לקידום הפיתוח הכלכלי בלוב, ומאידך גיסא יחסו החיובי אליהם העמיד בסכנה את האינטרס שלו לבניית יחסים עם הערבים ולשאפתותו המדיניות. מוסוליני לא היסס להעלות את היהודים קרבן על מזבח הנאמנות שלו כלפי היטלר, ובמלחמת העולם השנייה אימץ את חוקי הגזע והחיל אותם על יהודי לוב במלואם.

מלחמת העולם השנייה אנטישמיות נאצית

איטליה הצטרפה למלחמה רק ב-10 ביוני 1940. השאיפות האימפריאליסטיות של מוסוליני ומצב המלחמה הביאו אותו לפתוח במערכה צבאית נגד כוחות בנות הברית שישבו במצרים, ובין השנים 1942-1940 התנהלה מלחמה על אדמת לוב. לוב סבלה מהפצצות של בנות הברית כמו גם ממערכה צבאית יבשתית רבת היקף.

ככל שמצבה בזירת הקרבות הורע, נאכפו יותר ויותר "חוקי הגזע", ואף התווספו להם תקנות מחמירות יותר: בשנת 1940, הוצא צו שהורה לאסור את כל נתיני ארצות האויב, ולאחר מכן אף לגרשם לתוניסיה ולאיטליה; בשנת 1941, הוצא צו לאיסור פעילותה של אגודת "מכבי", נשלל המונופול על הסחר הסיטונאי מידי יהודי טריפולי; בשנת 1942, הורה מוסוליני עצמו על "דילול" האוכלוסייה היהודית של לוב, שבאה לידי ביטוי בפינוי יהודי קירנאיקה למחנה הריכוז ג'אדו; ביוני 1942, הוצא צו גיוס ליהודים מגיל 18-45 לעבודות כפיה. בעקבות הצו לגיוס יהודים לעבודות כפיה, כבר באוגוסט גויסו כ-3000 יהודים אשר רוכזו בפאתי המדבר במחנה סיד-עזא. במחנה היו כ-1000 יהודים אשר חולקו לקבוצות של

המלחמה בלוב הייתה קשה ועקובה מדם, ולא הייתה בה הכרעה צבאית חד משמעית עד נובמבר 1942. עיקרה של המלחמה היה במזרח המדינה באזור קירנאיקה, שעיר המחוז הגדולה שלה הייתה בנג'י.

לאחר המפלה של איטליה בקרב נגד הבריטים על קירנאיקה בדצמבר 1940, פנה מוסוליני להיטלר לעזרה. בפברואר-מרץ 1941 נשלח הקורפוס הגרמני-אפריקאי בפיקודו של המצביא המפורסם ארווין רומל, שכונה גם "שועל המדבר". כבר באפריל 1941 הצליח רומל לכבוש את קירנאיקה בחזרה. בשל יחסם האוהד של היהודים לבריטים הוחמר יחסם של האיטלקים כלפי היהודים. למרות השהות הקצרה של הגרמנים בלוב, השפעתם על האיטלקים תושבי המקום הייתה רבה. הפגיעות ביהודים תכפו, והאנטישמיות גאתה.

על פי הדוקטרינה הגרמנית הנאצית יצאה הוראתו של מוסוליני ל"דילול" האוכלוסייה היהודית בלוב" ולפינוי יהודי קירנאיקה, שהאיטלקים ראו בהם גורם בלתי אמין ו"גייס חמישי" למחנה ג'אדו שנמצא בפנים הארץ רווק מקו העימות. וכך, בין מאי-לאוקטובר 1942, רוב יהודי קירנאיקה, כ-2600 יהודים, פונו למחנה ריכוז בג'אדו השוכנת כ-235 ק"מ דרומית-מערבית לטריפולי. הם הוסעו בשיירות בנות 8-10 משאיות אחת לשבועיים, ובמסע שנמשך חמישה ימים ולילות, בנסיעה במדבריות הלוהטים ביום, ובלילת הלילה תחת כיפת השמים בקור החד של המדבר.

במחנה ג'אדו שוכנו העצירים בביתיים ארוכים בצפיפות רבה, כ-300-400 איש בכל ביתן, במסגרת משפחתית, כאשר רק שמיות, סדינים ומחצלות שימשו כמחיצות לשמירת פרטיות מינימלית של כל משפחה. המחנה היה מוקף בגדרות תיל, ועל גבעה שצפתה על המחנה הוצבה מכונת ירייה. חיילים איטלקיים פיקחו על העצירים בנוקשות רבה ונהגו להכות אותם מכות קשות ולהעביד אותם בעבודות פרך משפילה שהתישה את כוחותיהם. התנאים הסניטריים במחנה היו גרועים, מי שתייה דלוחים ומזון מתולע חולקו במשורה.

המגפות פרצו, והצפיפות גרמה לעלייה תלולה במספר החולים. החולים שסבלו מתת תזונה לא עמדו בפני המחלות, ורבים מהם מתו מידי יום. מספר היהודים שמתו במחנה ג'אדו עומד על 562 יהודים. **כרבע מאוכלוסיית קירנאיקה נמחקה. הייתה זאת עבורם טרגדיה אמיתית.**

הקורפוס האפריקאי-הגרמני נשלח ללוב פעמיים: בפעם הראשונה באפריל 1941, ובפעם השנייה בינואר 1942. "שועל המדבר" ניהל מלחמה קשה מול כוחותיו של הפילדמרשל ברנרד מונטגומרי, והקרבות ביניהם הוכרעו רק בנובמבר 1942 באזור אל עלמיין. התבוסה הגרמנית במערכה הביאה את כוחות בנות הברית לפתוח במסע כיבוש גדול שהביא לנפילתה הסופית של לוב האיטלקית בידי הכוחות הבריטיים ב-30 בינואר 1943.

ערב המפלה באל-עלמיין ריכזו האיטלקים במחנה ג'אדו את כל הגברים במרכז המחנה ואיימו עליהם בהוצאה להורג. הם עמדו במשך שעות בהמתנה למותם. אירוע זה נחקק בלבבות רבים כטראומה אכזרית. גזרת השמד התבטלה ברגע האחרון, והמחנה שוחרר באותו היום. עם השחרור וכניסת הצבא הבריטי למחנה הוטב מצב היהודים במחנה, סופקו מזון משופר ותרופות, והחולים טופלו עד החלמתם. עד אוקטובר 1943 שבו אחרוני המפונים מג'אדו לקירנאיקה.

הקולוניאליזם האיטלקי בלוב הסתיים עם תבוסתם של הגרמנים במלחמת העולם השנייה. החלק האחרון של תקופת שלטונו בלוב זרע הרס גדול בחיי היהודים בלוב והקהילה, שהייתה צריכה שיקום ארוך כדי להתאושש ממנה. השבר היה עמוק מאוד מבחינה רוחנית, חברתית וכלכלית.

יהודי לוב ניצלו מציפורני הנאצים ברגע האחרון. מפלת הגרמנים בקרב באל-עלמיין היא סמל לנס הגדול שארע עבור היהודים, שאם לא כן, לא רק שיהודי לוב היו נספים כחלק מ"הפתרון הסופי" - התכנית הנאצית להשמדת היהודים, אלא שניצחון בקרב זה היה מאפשר לגרמנים להגיע גם אל ארץ ישראל, וסכנה גדולה הייתה אורבת גם ליישוב היהודי.

המלחמה הותירה אדמה חרוכה בלוב. רוב הרכוש היהודי נפגע בהפצצות או נבזז בזמן המלחמה. החיילים הארצישראלים שהיו בשירות הצבא הבריטי היו מנוף חשוב לשיקומם של הקהילות היהודיות בלוב.

מקורות:
פרופ' רנצו דה פליצה, יהודים בארץ ערבית
פרופ' מוריס רומני, יהודי לוב
יעקב חג'י לילוף, יהודי לוב בשואה

יהודי לוב במחנה ברגן-בלזן

למרות שמספרם של יהודי לוב שהגיעו למחנה, עמד על 370 איש בלבד, מתוך עשרות האלפים שהיו כלואים בו, הרי שבשל ייחודם, הם עוררו עניין רב ותשומת לב מעבר לחלקם היחסי בברגן בלזן, והם תועדו בציורים של לואי אשור, בספרים, במאמרים ובעדויות מהמחנה:

דינה דגן דאבש

"אנחנו שומעים שירה, אני מתרגש כשאני זוכר בזה, שירה של ילדים, איך? מאיפה זה בא? התקרבו קצת וראינו קבוצת ילדים צועדים, הקטנים קדימה והילדים יותר גדולים מאחורה והמורה מריץ אותם שמאל ימין והם שרים "שאו ציונה נס ודגל", זה היה מופלא הדבר הזה, זה היה כאילו סוריאליסטי, איך זה יתכן, במחנה ריכוז בתנאים איומים שאנחנו חיים שמה פתאום ילדים צועדים שרים בשמאל ימין והמורה, היה להם מורה, היה מסתובב עם מקל כזה דק הגרמנים גם הסתכלו והתפלאתי שהנאצים השאירו אותם, לא הפריעו להם. לצעידה הזו היו לה למעשה שתי מטרות: האחת לשמור אותם במסגרת והשניה לחמם אותם בהליכה".

אלפונסו רג'ינאנו, יליד טריפולי, היה בן עשר כשהגיע לברגן בלזן והיה אחד מתלמידיו של לביא: "המורה לביא אסף את הילדים ללימוד אותנו שירים ציוניים, הגרמנים לא היו עושים לו כלום, כי לא הבינו במה מדובר".

גילה ברקלי, נכדתו של הרצברג, כתבה אחרי ביקורה במוזיאון באור-יהודה, מכתב שבו היא מספרת שהביקור הזכיר לה את מה סיפר לה סבה על יהודי לוב המיוחדים ומסיימת את מכתבה: "אין לי ספק שלמורה לוי (לביא) מלוב היה חלק נכבד בעידוד אנשי ברגן בלזן וביניהם סבי. האופטימיות שלו, שירת התקווה והשירים התנכיים נתנו תקווה בלבם של האנשים במחנה הריכוז ברגן בלזן".

"ילדים בברגן בלזן", לואי אשור

מפריע, וזה למרות שהלימוד היה אסור בתכלית, וניתן רק בסתר תוך קשיים שלא יתוארו". המורה לביא היה איש צעיר וירא שמים, אהוד ומוערך, מספר הרצברג ומתאר אותו כ"שושנה". למרות הרעב שחולק במסורה. ולמה? "כי לפעמים צפה חתיכת בשר סוס במוק ואכילת בשר סוס אסורה". עמידתו האיתנה של לביא בייסורי הרעב וסירובו לאכול את המזון המועט שבמועט גם במחיר סיכון חייו גרמו לחלק מחבריו, לחשוב שהם "חייבים לאלץ את לביא לאכול מרק", כי הרי פיקוח נפש קודם לכול. הרצברג ידע שבעיני חלק מהכלואים, לביא נהג בחוסר אחריות כשסירב לאכול תוך סיכון חייו, אבל הרצברג הבין שהתנהגותו של לביא לא נבעה משמירת הכשרות בלבד, אלא מאמונה עמוקה ובעלת משמעות הרבה יותר רחבה, בכוח "להבדיל בין הטמא והטהור!" כפי שהסביר לביא דהיינו, לשמור בכל תנאי על צלם אנוש ולא לעבור את הצויו האלוהי הראשון: להבחין בין טוב (טהור) לרע (טמא).

שירת ילדים בתופת-שביב תקווה, עידוד ונחמה

הרצברג מתפעל מרוחו של המורה לביא שלימד את תלמידיו לשיר שירים בעברית ושירת הזאטוטים היתה משיבת נפש. עו"ד אריה קורץ, ניצול מברגן בלזן, בסרט "שאלה של זמן", העוסק ביהודי לוב בשואה, מספר על המורה ותלמידיו:

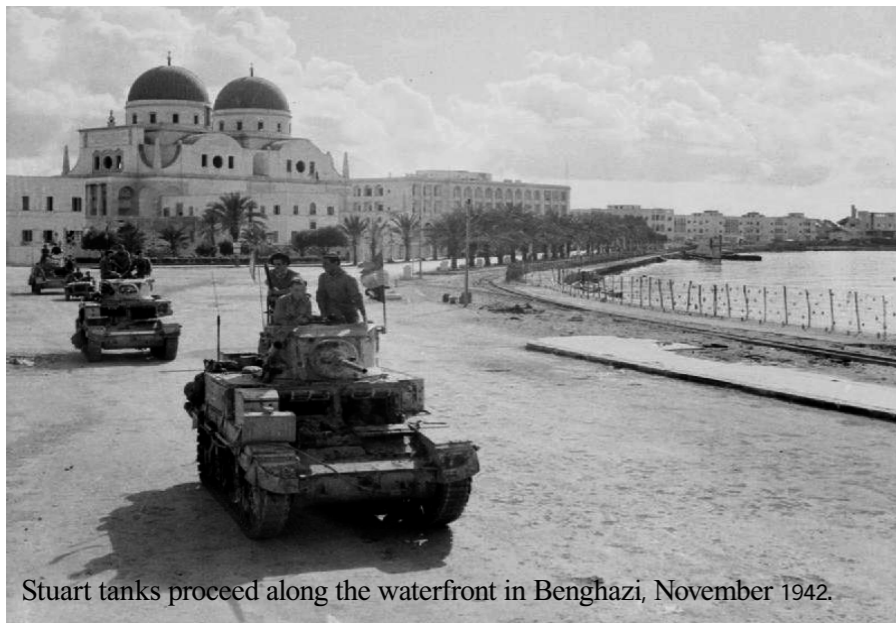
ניצוץ יהודי במחנה המוות ברגן בלזן

אהרון וייסברג, במאמרו "ברית דמים בברגן בלזן" מביא את סיפורם של שלושה תינוקות שהיו בני שמונה חודשים: אהרון, ג'ורג' ושלום שהוחבאו בין השמיכות ונימולו בסתר באותו לילה, על ידי הרב עמוס בורבה. אמהותיהם, יהודיות מלוב, הבינו שיומם קרב והחליטו למול אותם כדי שאם נגזר על ילדיהם למות, הרי שימותו כיהודים... הם חיים כיום בישראל והקפידו לקיים את המצוות גם בתנאים הקשים מנשוא במחנה. שבועות ספורים אחרי הברית, הגיע חג החנוכה. מספרת שושנה סלהוב לבית לביא שהיתה בת שבע: "למשפחתנו היתה חנוכה שעברה מדור לדור יותר ממאה שנים. במקום נרות שמו בה מרגרינה וקרעו חוטים מהשמיכות שישמשו פתילות, והניחו את החנוכיה על אדן החלון. אלא שאז הנאצים התקרבו, האסירים היהודים מיהרו למשוך את השמיכה שהונחה תחת החנוכיה. לנרדקו ושימשו לשיחזור מחימר של אותה חנוכה. שושנה מספרת שעד היום היא מדליקה בה את נרות החנוכה.

נפש יהודי הומיה - על האחוה והערבות ההדדית

אבל הרצברג, יהודי הולנדי פעיל ציוני, סופר ועיתונאי שהיה כלוא במחנה, כתב ספר בשם "אהבת הגורל" והקדיש פרק שלם, מרתק ומרגש עד דמעות על הייחוד של יהודי לוב, וכך הוא כותב:

"וכך הגיעו יום אחד להשתוממות כולנו מספר משלוחים של כמה מאות אנשים שנראו כאילו הובלו על ידי המצביא טיטוס מתוך ירושלים החרבה בשנת 70 לספירה". הרצברג מתאר את היהודים מלוב עם הוד הקדומים ועם שימור הדת היהודית "בדיוק כמו אבותיהם". הרצברג מספר על המורה אליהו לביא וקבוצת תלמידיו, שמיד עם הגיעו למחנה "הקים בית ספר לילדים הצפון אפריקאים שלו, ובית הספר כל כך ציורי, וילדיו כל כך יפים, ולביא כל כך זה, עד כי המפקד מניח לו לדרכו באין

Stuart tanks proceed along the waterfront in Benghazi, November 1942.

לבקר את החיילים העבריים בבסיסם בבנגאזי ושמע מקרוב על השואה והתלאות שפקדו את הקהילה היהודית הקטנה. שרת פגש עם המורים לבושי המדים ושוחח עם התלמידים ששבו ממחנה הריכוז וממקומות המסתוה. השיר הראשון שנשמע מפי כול היה "שאו ציונה נס ודגל", חלום שהתגשם כמה שנים אחר כך.

סוף דבר

לאחר שחרור מחנה הריכוז השאירו יהודי אזור קירנאיקה בתפילת נקמה ובדאבון לב את יקיריהם המתים בבית הקברות שבקרבת מחנה הריכוז, **560 נפטרים מתוך 2700 שהגיעו למחנה, מתוכם 520 מבני קהילת יהודי בנגאזי**, וחזרו טיפין טיפין לבתיהם ההרוסים שנבזזו עד היסוד ורכושם נשדד על ידי הערבים.

יודגש כי בכל אזורי הלחימה במלחמת העולם השנייה אין אח ורע לדבר כיבוש העיר בנגאזי חמש פעמים על ידי צבאות הגרמנים והאנגלים. די בכך כדי להמחיש את גודל הטררגדיה שפקדה את יהודי אזור קירנאיקה בכלל, ושל יהודי בנגאזי בפרט.

הערת העורכת: בנימין דורון הינו יליד העיר בנגאזי, שהיה בן עשר בזמן אירועים האמורים.

משה שרת מבקר את קהילת יהודי בנגאזי בשנת 1944

1942. הצבא האנגלי בפיקודו של הגנרל מונטגומרי הביס סופית את הצבא הגרמני בפיקודו של הפילדמרשל רומל. כך העיר בנגאזי נכבשת בפעם השלישית על ידי האנגלים לאחר שני כיבושים גרמניים. בסוף שנת 1942 האנגלים כבשו את טריפולי, ובכך למעשה כבש הצבא האנגלי את כל לוב, והיא שוחררה מעול הצבא הגרמני.

בחודש פברואר 1943 הגיעו האנגלים למחנה הריכוז לאדו ונדהמו לראות את המתים, הגוססים וכחושי הגוף. המפקד הבריטי נרתם מיד לפעולה, וצוותים גדולים של רופאים ואחיות תרופות ומזון הגיעו למחנה לטפל בעקורים. כל משפחה ששבה לאיתנה שוחררה מהמחנה ונשלחה לטריפולי, ובעזרת הגוינט שבו בני המשפחה לביתם.

מעד יצא מתוק

בעקבות הכיבוש האנגלי האחרון הגיעו אל בנגאזי חיילים יהודים מארץ ישראל שהתנדבו לשירות צבאי בפלוגות התובלה של הצבא הבריטי. החיילים העבריים פגשו בעיר את היהודים הבודדים שהיו בעיר ויצאו מהמחבוא שלהם. הם גילו כלפיהם אחוות אחים וסייעו במזון, מים, תרופות ועוד. החיילים עזרו לשיקום היהודים שבעיר והקימו את בית הספר העברי "תלמוד תורה" שכל מוריו היו חיילים יהודים במדים בריטיים מארץ ישראל. הלימודים בכל המקצועות התנהלו בעברית ועל פי תכנית הלימודים בארץ ישראל. כשהעקורים שבו ממחנה הריכוז לאדו, נקלטו ילדיהם מיד בבית הספר שמנה 400 תלמידים. השפה העברית נשמעה בכל בית. החיילים הבריחים בניו ובנות לארץ ישראל, רובם נקלטו בקיבוצים, התגייסו ל"הגנה" והשתתפו במלחמת העצמאות כלוחמים בחטיבת "פיתח" ו"הראל" של הפלמ"ח.

בחודש אפריל 1944 בית הספר והקהילה היהודית בבנגאזי זכו לביקורו של משה שרת (שרתוק) שבא

גנרל מונטגומרי

יודגש כי העיר שהתרוקנה כליל מתושביה הפכה לעיר רפאים מופצצת מהאוויר וממים ללא חשמל ומזון, הסתובבו בעיר קבוצות של חיילים גרמנים, ומעט היהודים שנותרו עד להגליה ולבריחה סבלו מרעב וצמא, התחבאו בתנאי מחסור, עוצר כפוי ממושך ופחד מתמיד פן ייתפסו ויוגלו. המשפחות היהודיות אשר היו בעלי נתינות צרפתית גורשו לתוניסיה, ובעלי נתינות אנגלית גורשו לאיטליה, ומשם נשלחו על ידי הגרמנים למחנות ריכוז ברגן בלזן ולאנסברוק-רייכנאו. משפחות יהודיות אלה שהוגלו למחנות הריכוז באירופה ניצלו מהשמדה בעזרת הצלב האדום, היו לשבויי מלחמה אנגליים בידי הגרמנים ושוחררו בתום המלחמה באירופה בשנת 1945.

הקרב המכריע בין הצבא הגרמני לצבא האנגלי החל במחצית השנייה של שנת

בנימין דורון העיר שנכבשה חמש פעמים

הטררגדיה של יהודי בנגאזי-לוב במלחמת העולם השנייה

ובסה"כ כ-2700 נפשות - נעקרו מבתיהם ונשלחו למחנה הריכוז לאדו הנמצא בעומק המדבר, במרחק 1200 קילומטר מבנגאזי ומרחק של כ-220 קילומטר דרומית מערבית לעיר טריפולי. הנסיעה ארכה כארבעה עד חמישה ימים על משאיות בתנאי צפיפות, בדרך לא דרך ובתנאי רעב, בחום מדברי לוחט ביום וקור עז של המדבר בלילה, כשהלינה על האדמה מתחת לכיפת השמים.

תקצר היריעה מלתאר בפרוטרוט את הסבל ששרר במחנה הריכוז לאדו. עבודות

רומל, "שועל המדבר".

כפייה, מחלות, רעב, השפלה, מחסור במים והיעדר תנאי תברואה תקינים. באין שום סיוע חיצוני המוות ארב בכל פינה. התרופה היחידה הייתה קריאת פרקי תהילים. עד לשחרור מחנה הריכוז לאדו על ידי הצבא האנגלי בחודש פברואר 1943 מצאו את מותם 562 נפשות: 520 מבנגאזי, 11 מברצ'ה, 26 מדרנה, שלושה מטוברוק ושניים מפרוטו ברדיה.

עם הידיעה על תבוסת הצבא הגרמני בקירנאיקה וכיבוש בנגאזי בשלישית על ידי הצבא האנגלי, נצטווה מפקד מחנה הריכוז להתכונן לאירוע מיוחד וריכז את כל הגברים במחנה כדי להוציאם להורג בטרם שייסו, אולם הגזרה בוטלה ברגע האחרון, כך מעיד העיתונאי האיטלקי מר סלרנו בספרו על יהודי לוב "תירו בכולם". כשלוש מאות יהודים האיטלקים והגרמנים

בנגאזי. התושבים האיטלקים שנותרו בעיר זכרו את שמחת היהודים עם בואם של הבריטים, ניצלו את ההזדמנות להתנקם בהם ועשו שפטים ביהודי העיה. הם היכו, שדדו רכוש וגרמו נזקים כבדים לקהילה. הפורעים הדגישו כי זהו עונש ליהודי העיר שקיבלו את הכובש האנגלי בשמחה. בתקופה זו כל הנתינים הזרים - האיטלקים, היוונים ומלטים נצטוו לעזוב את לוב ולחזור לארצותיהם.

נובמבר 1941. לאחר קרב עז בטוברוק, האנגלים הודפים את הגרמנים עד לאג'אביה וכובשים את העיר בנגאזי בפעם השנייה, ושוב נשמו היהודים לרוחה. ינואר 1942. הגרמנים פותחים במתקפה רבתי לאורך כל החזית, הודפים את האנגלים עד לאל-עלמין שבמצרים ושוב כובשים את בנגאזי בפעם השנייה.

מכאן החלה הטררגדיה של יהודי קירנאיקה בכלל ושל יהודי העיר בנגאזי בפרט. הגליה למחנות ריכוז, עונשים כבדים על יחידים וקבוצות, ואף הוצאה להורג של שלושה יהודים בשנת 1942.

פברואר 1942. איטליה הצטרפה באופן רשמי לגרמניה בשנת 1941. ובפקודה מיוחדת של מוסוליני שפורסמה באיטליה על פי בקשת הגרמנים בתאריך 28.2.1942 ניתן צו להגלות את האוכלוסייה היהודית מאזור הקרבות בקירנאיקה.

יהודי האזור, שחלקם הגיעו לבנגאזי וחלקם ברחו והתחבאו בכפרים ערביים כדי שלא ייתפסו, וביחד עם כ-2500 מיהודי בנגאזי,

מאמר זה בא לספר על השואה שפקדה את יהודי קירנאיקה, שהייתה זירת הקרבות העיקרית בין גרמנים לבריטים בלוב במלחמת העולם השנייה. היהודים באזור קירנאיקה מהעיר בנגאזי, בארצ'ה, דרנה, טוברוק ופרוטו בארדיה, גורשו מבתיהם ונשלחו למחנות הריכוז לאדו בלוב, ברגן-בלזן, אינסברוק-רייכנאו באירופה, בעת שהותו של פילדמרשל רומל ומיגורו על בפיקודו של פילדמרשל רומל של הגנרל מונטגומרי. העיר בנגאזי נכבשה חמש פעמים לסירוגין בידי הבריטים והגרמנים. עובדה זאת השפיעה על תושביה היהודים, וכל כיבוש הביא עמו מציאות חדשה שעמה היו צריכים להתמודד.

להלן תקציר האירועים: דצמבר 1940. הפעם הראשונה שבה נכבשת העיר בנגאזי הייתה בשנת 1940, כשהצבא האיטלקי ניסה לכבוש את מצרים, אך נהדף על ידי הצבא הבריטי. הבריטים המשיכו בקרבות מערבה, כבשו את אזור קירנאיקה ואת העיר בנגאזי, בירת המחוז. זאת הייתה הפעם הראשונה שבה נכבשה העיר בנגאזי. הקהילה היהודית שבה מנתה 3000 נפשות וקיבלה את הכובשים האנגלים בתשואות רמות.

פברואר 1941. הקורפוס האפריקני-גרמני בפיקודו של רומל מגיע ללוב. הוא נערך מערבית למבואות העיר בנגאזי, ובמתקפה רבתי הודף את הצבא האנגלי עד לטוברוק. הגרמנים כובשים לראשונה את העיר

German Panzer division arriving in Benghazi - 1941

שמעון דודו היומן שנכתב בג'אדו

יוסף דעדוש, מנהל חשבונות בנמל בנגאזי כתב יומן אישי במשך שנה וחצי במחנה "ג'אדו" בלוב. היומן נכתב במחברת בכתב איטלקי רהוט וצפוף ובו הוא מתאר בפרטי פרטים את שעבר על הקהילה היהודית במחנה הריכוז האיום. היומן של יוסף הוא העדות הכתובה היחידה שנמצאה מאותה התקופה.

אבי יוסף דעדוש היה מנהל חשבונות בהשכלתו וניהל בנמל בבנגאזי את החשבונות של חמש חברות. מגיל צעיר היה בעל מודעות ציונית וקהילתית גבוהה, והלך עם המודעות הזאת רחוק ככל שהיה אפשר.

חיוו היו פחות חשובים לו מאשר השייכות לקהילת יהודי לוב. כאשר פנה אליו הבוס שלו, שהיה חבר של הקומיסר הפשיסטי פרנצווי, שרצה לשחרר אותו מאימת הגירוש למחנה הריכוז ג'אדו, השיב לו אבא: "לכל מקום אליו הולכים היהודים - אלך גם אני". למרות שלא ראה את שמו ברשימות הנשלחים, עלו הוא והמשפחה עם המשלוח הראשון ב 5 למרץ 1942.

את השם ג'אדו והשם עדה שמעתי לראשונה בגיל 16, עת הזמין אותי אבי לשמוע הרצאה שלו בפני חיילים. מה שמעתי בהרצאה זאת הפך ושינה את עולמי. באותו רגע הבנתי שיהודי לוב הם שותפי גורל לנושא השואה. השמות "ג'אדו" ו"עדה" שלא היו מוכרים לי עד אז, היו לחלק ממני. פתאום הבנתי שמחנה ג'אדו היה מחנה ריכוז שהוקם בלוב, ואליו הופנו הוריי, ו"עדה" היה שמה של אחותי שנרצחה במחנה ריכוז זה במחט המוות

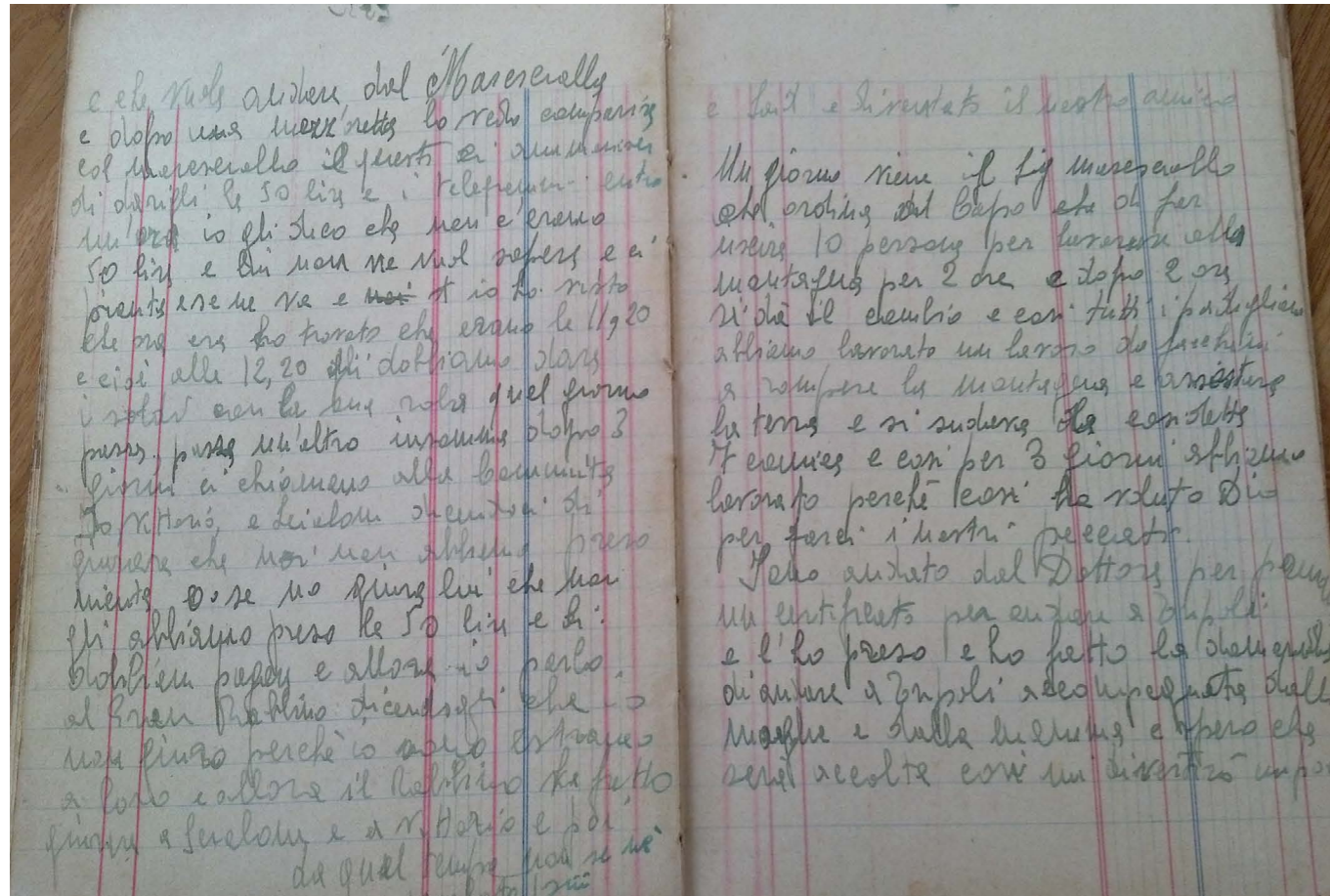
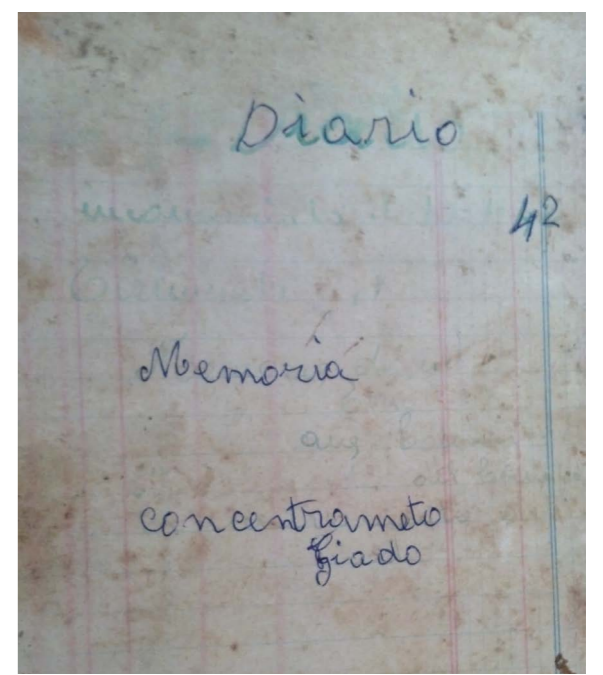
על ידי אחות. לימים קראתי את עדותה, ולפיה עשתה זאת מבלי לדעת שהיא מזריקה רעל לבני עמה.

ביום השואה בבית הספר היסודי לא העליתי את הנושא, כי ידעתי שהשואה הייתה נחלתם של יהודי אירופה, ומי היה מאמין לי לו אמרתי שאיבדתי אחות בשואה?

אבא, שנושא חשיפת השואה של יהודי לוב היה חשוב לו, הרצה ונאם בפני כל פרום שהיה מוכן לשמוע אותו והתנדב לספר על שואת יהודי לוב לחילי צה"ל, לתלמידי בתי ספר ואחרים. מאז הפעם הראשונה שבה שמעתי את אבי מרצה על שואת יהודי לוב נהגתי להצטרף אליו כשיכולתי, ובכל פעם מחדש הופתעתי לגלות עד כמה נושא שואת יהודי לוב אינו מוכר ואינו ידוע.

אבא נהג לספר שבמחנה הריכוז ג'אדו חולקו היהודים לאולמות, ובכל אולם דחסו 400 איש, כאשר לכל משפחה הקציבו שתי מיטות. העבודה במחנה הייתה קשה, וכל מי שהרים ראש, קיבל הצלפות שוט. הרעב וההיגיינה במחנה היו מתחת לכל ביקורת, ורבים מהיהודים מתו מטיפוס ורעב. בליל שבת זכו היהודים ב"צ'ופר": חצי לחמניה מקמח תירס מלאה בתולעים. אבא היה בן יחיד לאמו האלמנה, שמעולם לא ביצע עבודה פיזית, וכאן נאלץ כל היום ללקט אבנים, לחפור שוחות, לבצע עבודות דחק ולדאוג לתנאי מחיה בסיסיים לסבתו, לאמי ולאחותי עדה שאך נולדה. העבודה התישה אותו, אך הדאגה למשפחה חייבה אותו לחרוק שיניים ולהמשיך.

אבא כתב יומן, ובו תיאר באיטלקית רהוטה כמעט מדי יום את העובר עליו, ואת מה שקורה במחנה. הוא סיפר כיצד כדי לשרוד נאלצו לשעשע את סגל המחנה בהצגות שהעלו, ותמורתן קיבלו תוספת מזון.

לתרגם את היומן. ואכן, לאחרונה היומן תורגם, והממצאים בו מפתיעים ומחדשים, שכן זאת היא העדות היחידה שנכתבה בזמן אמיתי על מחנה הריכוז ג'אדו.

"מחנה הריכוז

הגענו לקראת השעה 15 וחצי, התמקמנו בצריף המוגרים E, והתחלנו להתרגל לחיי האסירים, שממש לא נעים. המחנה מלא במפקדים ובתת-מפקדים, ובעוד מנהלים שהם אנשי דרנה ולא מסוגלים לנהל, יודעים רק לצרוח ולפקד, ואינם מבחינים בין האנשים השונים. מוצאנו את הגהינום עלי אדמות. נותנים לנו כמנת אוכל חצי לחמניה ליום, כלומר רק 80 או 100 גרם לחם ליום,

100 גרם אורז לאדם כל שבועיים
30 גר' עגבניות
110 " סוכר
110 " שמן

לגבי היציאה מן המחנה, לא היה בכלל מה לדבר, אפילו לשעה. כל היום נשארנו סגורים במחנה ללא מעש, מוקפים על ידי קונצרטינות, עם שומר זפטיה(?) קבוע ליד השערה. זאת ועוד, כאשר מוגיעות הקבוצות אי אפשר להתקרב למכוניות, וגם לא לברך את האנשים, דיון ששם עומד מפקד המחנה, רב סך מודסטינו גאריי, עם אלה ביד שמרביץ לכל מי שמתקרב. וזאת לגבי כל הקבוצות האחרות שהגיעו לג'אדו. אבל אחר כל התחיל החלק המענין: הוא ציווה שחיילים לישון בדיוק בשעה 21, ופעם אחת הגיע הסמל רפאלה אבוליו, ומצא תינוק שבכה התחיל לצרוח כמו

משוגע: "מטורף, פושע, זונה, הלוואי שתקלה בכלרה", ועוד קללות מן הסוג הזה כמו סבל. והיה מתפרץ כלפי הכירים הדלוקים, ואם יש סירים מלאים באוכל נותן להם בעיטות וכו'. וכולם דוממים עד שתגמר האנדרלמוסיה."

זיכתה את היהודים ששהו במחנה הריכוז ג'אדו ברנטה קבועה. הכרה זאת היוותה בסיס להכרה של כל יהודי לוב שנולדו עד אוקטובר 1943 כניצולי שואה ולזכות אותם ברנטה חודשית. גם במשפט אייכמן

"כשפתחתי את הארון לראשונה התגלה לי אוצר אמיתי של מסמכים רבים, תמונות כתבי יד של קהילת יהודי לוב בבנגאזי. בין המסמכים הרבים הציץ יומן מצהיב שנכתב על מחברת בכתב איטלקי רהוט וצפוף, שהשנים הזיקו לו אך נראה היה שאצל אנשי המקצוע הנכונים ניתן יהיה לתרגם את היומן. ואכן לאחרונה היומן תורגם והממצאים בו מפתיעים ומחדשים שכן זאת העדות היחידה שנכתבה בזמן אמיתי על מחנה הריכוז "ג'אדו"."

ביקש אבא להעיד על שואת יהודי לוב, אך משרד המשפטים התעלם מפנייתו, וכך נושא שואת יהודי לוב לא עלה למודעות גם במשפט אייכמן.

בשנים האחרונות נושא שואת יהודי לוב מתחיל להתברר יותר ויותר, וההתעניינות בנושא זה עולה על סדר היום הציבורי.

יהודי לוב שעלו ארצה לרוב עשו זאת מטעמים ציוניים, אחרי שהשאירו את כל רכושם האישי והקהילתי מאחור. הם בטחו מאוד במוסדות השלטון, ולכן עסקו בעיקר בהישרדות ובחיי היומיום והאמינו שהמחסד ידאג להם. היום אנו יודעים שתמימות זאת גרמה לכך שנושא שואת יהודי לוב עלה למודעות באיחור של יובל שנים, אך מוטב מאוחר מאשר לעולם לא.

וכך שלב אחרי שלב אבא מתאר מה קרה להם במחנה. את הסיפור המלא על היומן ניתן יהיה לקרוא בספר שכותב העיתונאי שלמה אברמוביץ יוצא לאור בשנת 2018.

אבא העלה את רעיון הפיצויים ליהודי לוב עוד בשנת 1953 במסגרת התאחדות עולי לוב, שאבא היה המזכ"ל שלה, והוא נלחם שנים רבות, כדי שהמחסד הישראלי יכיר בשואת יהודי לוב, אך דבר לא עזר. ד"ר נחום גולדמן, שהיה יו"ר הקונגרס היהודי העולמי, ענה לפנייתו של אבא ש"אין ליהודי לוב קשר לתשלומי הפיצויים ממשלת גרמניה". לאחר מפלה זאת החליט אבא שיש לפנות לקנצלר גרמניה איזנהאואר, והוא זה שאישר את היותם של יהודי לוב נפגעי הנאצים. פעילותו זאת

דגם מחנה הריכוז ג'אדו מוצג בחדר הזיכרון במוזיאון יהדות לוב

יעקב חגגי-לילוך מספר הנספים מלוב במלחמת העולם השנייה

- במחנה הריכוז בג'אדו נספו (מאי 1942 - ינואר 1943): 520 מבוגרי, 11 מברציה; 26 מזרנה; 3 מטוברוק; 2 מפרוטורדיה.
- במחנות עבודות הכפייה: 2 בסידי-עזאז, 13 בבוקבוק בעקבות המערכה באל-עלמיין באוקטובר 1942
- נספו בהפגזות ובהפצצות על לוב
- יהודים שגורשו מלוב לתוניסיה (נובמבר 1942 - מאי 1943)
- נרצח במהומה בעת פינוי והגליית יהודי סירת (5.2.1941)
- נשפטו, נדונו למוות, והוצאו להורג בירייה על-ידי האיטלקים בבנגי
- במחנות ההסגר באיטליה (ינואר 1942-ספטמבר 1943)
- נספו במחנה הריכוז אינסברוק-רייכנאו
- יהודים מלוב שנספו באושויץ, בעת שנלקחו יחד עם יהודי איטליה

סה"כ - 712
* יש להניח, שעקב הסבל מהטלטולים, הנודדים, הגוליות, הגירושים, הרעב, חוסר טיפול רפואי, וכו', תומחם של קשישים, תינוקות, חולים, חלשים וכו', הואץ במהלך המלחמה. כמו-כן, יש לציין, בשל הסבל במהלך המלחמה באירופה, גם אלו שמתו מוות טבעי, נכללו בין קורבנות השואה.

ציון טורי

סקירת מקורות אינטרנט בנושא יהדות לוב בתקופת השואה

היתרון הגדול של העשור האחרון הוא האינטרנט והיכולת להנגיש באמצעותו מידע, באופן מידי וללא מאמץ או עלות מצד המתעניין. לפניכם סקירה של אתרי אינטרנט שבהם נדון נושא יהדות לוב בתקופת השואה.

בילדותי גרנו ברמת גן. הורי נהגו בשבתות אחר הצהריים לארוח או ללכת לבקר חברים, ולא אחת הצטרפתי אליהם. בין אותם חברים היו גם ווייאן ואלפרדו לביא ז"ל, שניהם נשאו על זרועותיהם מספרים מקועקעים בדיו כחולה.

כילד, כדי שלא להשתעמם, הייתי מביא אתי משחק ומאזין בחצי אוזן לשיחות המבוגרים. כך שמעתי את השם "ברג-בלזן", ועל כך שבהיותם במחנה האמינה ווייאן שאכילת שום, או אולי היה זה בצל, תשמור על בריאותה, ולכן הייתה מוכנה להחליף את קצבת המזון הדלה שלה תמורתם.

ככל שהתבגרתי, הסיפורים לבשו צורה אחרת, והבנתי את משמעות המספר על הזרוע, ומה היה אותו מחנה בו הם שהו, אך עדיין לא הבחנתי בין מדינות המקור של הקרבנות והניצולים. כילד למדתי שהשואה התרחשה באירופה. כל הספרים והסרטים עסקו ביהדות אירופה, ולא קלטתי שהסיפור שלהם, של ווייאן ואלפרדו ז"ל, ושל חבריהם יוצאי לוב - לא סופה אני חושב שרק בנעוריי הפנמתי את משמעות הדברים.

גם אבי ע"ה סיפר, שבשלב מסוים בתקופת מלחמת העולם השנייה הוא ויהודים אחרים שהיו בעלי עסקים אולצו להפסיק את עבודתם בעסקיהם הפרטיים ולעבוד בעבודות משרדיות אצל השלטון האיטלקי. מאוחר יותר הם נשלחו לאחד המחנות בלוב, ואבי הצליח להתחמק ונאלץ לברוח מחוץ לטריפולי. לצערי, כטבעם של נערים הקשבתני לו בחצי אוזן ולא שאלתי שאלות, והוא, כטבעם של מרבית יוצאי לוב, לא תיעד את הדברים ולא הרבה לדבר על כך, כאילו שהיה אך טבעי ליהודי להיות נרדף, ואם שרדת - "הוודו לה כי טוב".

כאשר סקרתי את האינטרנט, אודה כי לא היה לי נוח עם המושג "שואת יהודי לוב", אולי בגלל "החינוך" שקיבלנו, ואולי כי בלוב התהליך לא הגיע למחזים של אירופה שבה כ-70% מהיהודים הושמדו, ובמקומות רבים קהילות שלמות. למרות זאת, אין ספק שהפגיעה ביהודי קירנאיקה הייתה

משמעותית, ושכל יהודי ששרד את מחנות ברג-בלזן, אינסברוק-רייכנאו ואת ג'אדו הוא ניצול שואה, ומי שנרצח שם, נרצח בשואה. אין שום ספק שהסיפור ראוי היה שיסופר וילמד כחלק מלימודי השואה.

סקירת אתרים באינטרנט

אתר יד ושם - רשות הזיכרון לשואה ולגבורה - מופקד על תיעוד תולדות עמנו בתקופת השואה, על הנצחת זכרם וסיפור חייהם של הנספים והנחלת מורשת השואה לדורות הבאים באמצעות הארכיונים והמוזיאונים, הספרייה, בית הספר המרכזי להוראת השואה.

חיפוש כללי באתר מעלה תוצאות רבות בהם: סיפורו של יוסף לביא יליד בנגאזי, ממדליקי משואת יום הזיכרון לשואה ולגבורה 2016, סיפור משפחתם של מזל ואליהו לביא, שהגיעו ל"ברג-בלזן" ושמרו על יהדותם בכל מקום שהלכו. סקירות על כנסים ועצרות לציון שחרור יהודי לוב מעול הפשיסטים והנאצים, מאמרים על יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה ועל יהודי לוב בפרט וחומרים נוספים.

באתר גם קיים מאגר שמות של קרבנות השואה שדווחו באמצעות "דפי עד", אשר מאז שנות החמישים, מתועדים בהם שמותיהם וסיפוריהם של אלו שנספו בשואה על ידי קרובים ומכרים ונמסרים ליד ושם בניסיון להחזיר לקרבנות את שמותיהם, את זהותם ואת כבודם, אשר הנאצים ועוזריהם עשו כל שביכולתם על מנת למחות, וכדי לשמור על השם כמבצה סמלית. השתמשתי במנגנון החיפוש המתקדם - בארץ המוצא רשמתי LIBIA (נדרש לרשום בלע"ז) ובגורל הקרבן נספה, נתקבלו 547 תוצאות. להלן מספר שמות ופרטים שנמסרו: אסתר

אטון ז"ל לבית זוארץ ילידת בנגאזי ליוסף וסופי, הייתה עקרת בית ונשואה למריו. אחייניתה מסרה את העדות אליה עטון ז"ל יליד טריפולי בן ננוס וכירה (זברלו), היה במעצר בבית הסוהר פורטה בנינו,

משם האיטלקים העלו אותו ואחרים על אניות אשר הופצצו בדרכן. קרובת משפחה מסרה את העדות דזי בנימין ז"ל, יליד טריפולי, נרצח בשואה - איגוד הקהילות היהודיות באיטליה מסר את המידע; משה פדלון ז"ל, נולד בבנגאזי לכמוס ומנטינה, היה סטודנט לרפואה. נספה במחנה ג'אדו.

מרכז מורשת יהדות לוב - באתר אפשר למצוא סקירה רחבה של הנושא הכולל מאמרים, עדויות וסיפורי חיים: את סיפור חייו של יוסף דעדוש מתוך יומן שכתב (מסמך נדיר), את זיכרונותיו של יוסף ז'אן, "בג'אדו ציפור לא עברה" מאת אפרים סעדון, עדותה של רומאנו (ברדה) בובה, מתוך "עדות" בעריכתו של גדעון רפאל בן מיכאל וראיון עם יעקב חגגי-לילוך על מחנה ג'אדו.

אתר מרכז אור-שלום - תחת הכותרת "ואלה תולדות - מלחמת העולם השנייה והשואה בלוב" מצאנו מספר מאמרים בנושא, ביניהם מאמרו של ניסים לביא, שהיה בין הנשלחים למחנה ברגן בלזן ושב משם.

ביקיפדיה - קיים ערך על "שואת יהודי לוב".

המכון ללימודי השואה ע"ש ח' אייבשיץ - אחד המאמרים המקיפים על הנושא, 138 עמודים, שערך גדעון רפאל בן-מיכאל, על יהדות לוב ותוניסיה בתקופת השואה. המאמר כולל גם את עדויותיהם של הגב' רומאנו (ברדה) בובה ושל לביא נסים על קורותיהם בלוב בתקופת השואה.

אתר יד יצחק בן-צבי - מרכז תיעוד יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה

בדף הבית נרשם כי בסיפורה של מלחמת העולם השנייה נפקד מקומם של יהודי צפון אפריקה. מרכז התיעוד הוא פרויקט מיוחד של מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח השייך ליד יצחק בן-צבי ולאונברסיטה העברית בירושלים. פעילותו של המרכז מתמקדת בשנים 1933-1947 ועוסקת בלוב, בתוניסיה, באלג'יריה ובמרוקו.

באתר אפשר למצוא חומר בקשת נושאים רחבה הכוללת את מירב היבטים שבהם עוסק חקר השואה.

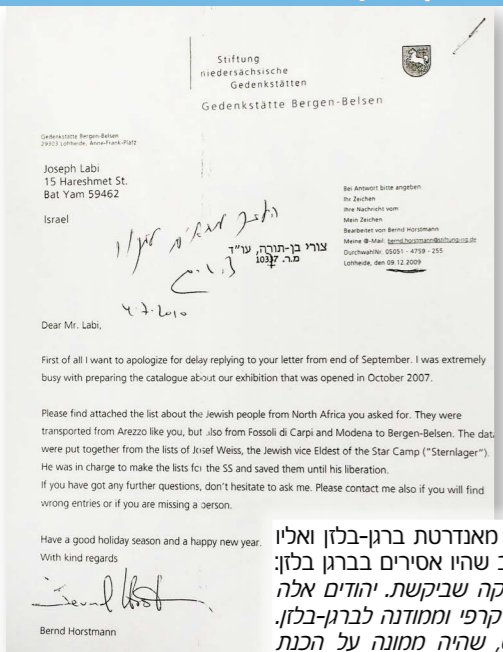
אפשר למצוא באתר גם את רשימת מחנות העבודה במדינות צפון אפריקה, ביניהם גם בלוב.

YouTube - ביו-טיוב אפשר למצוא מספר סרטונים בנושא, כגון: זיכרונותי מלוב: סיפור חייו של ניסים ז'אן בזמן שואת יהודי לוב, היומן - ספור חייו של יוסף דעדוש בזמן שואת יהודי לוב, שואת יהודי לוב ב"שאלה של זמן" וחדשות מהעבר יהדות המזרח - שואת יהודי לוב (מרכז מורשת יהדות לוב), סרטון קצר ומתמצת של "כאן - תאגיד השידור הישראלי" "על שואת יהודי לוב" - שודר בבי-בי-סי לעולם הערבי, עדויות מוקלטות של מרכז יד בן-צבי - עדות מפי ויטוריה זסלר המספרת על המלחמה, הגירוש מבנגאזי והחיים במחנה הריכוז ג'אדו, אפרים סעדון על החיים במחנה ג'אדו, ד"ר ויקטור חיון על הנהגה יהודית בצפון אפריקה בשואה, יעל רז על ילדות בצל המלחמה בלוב עדות, שושנה ארביב ילידת בנגאזי, שמספרת על הגירוש והחיים במחנה הריכוז ג'אדו, חנה בן עוז המספרת על פעילות לילדים במחנה ג'אדו ועל החיים במחנה, עדות מפי חנה בר עוז, עדות מפי ציון שתרנג על החייל הגרמני שמכה אותו לאחר איסוף היהודים לבית הכנסת בתוניס עם היכנסו של הצבא הגרמני לעיר על הגליית האב יהודה סמדר בתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה למחנה עבודה בתוניסיה ועוד.

סיפא

ברחבי הרשת אפשר למצוא מאמרים וסרטונים נוספים בנושא. אין ספק שהנושא צבר תאוצה בשנים האחרונות בזכות הפעילות הנמשכת של ארגוני יהודי לוב, להעביר את יהודי טריפוליטניה וכן בעקבות פרסום הספר של יוסי סוכרי "בנגאזי - ברגן בלזן". אך תחושתי היא, שיש עדיין מקום לנסות ולהוסיף ולתעד עדויות של שורדים ובני משפחה ולחקור בנושא כל עוד אפשר לעשות זאת.

לעיון נוסף

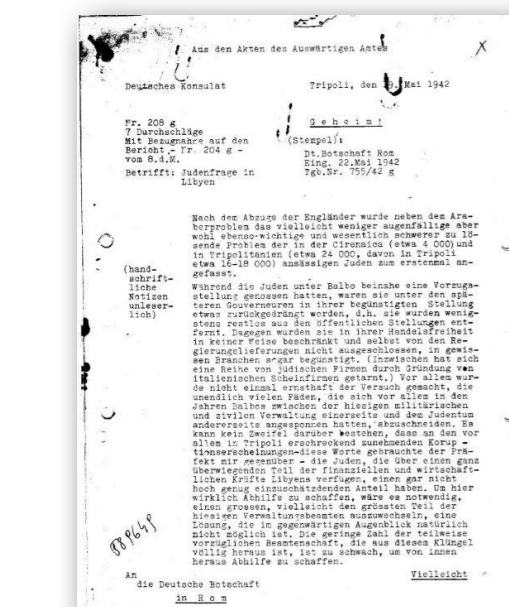

הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב הקים אתר מיוחד בנושא שואת לוב, והוא מכיל עדויות ומסמכים נוספים שמטרתם להציג את הסיפור השלם של שואת יהודי לוב. לאתר אפשר להיכנס דרך הלינק <http://shoatlub.org.il>

או באמצעות סריקת הקוד:

מכתב שנשלח ליוסף לביא מבנגאזי-לוב מאנדרטת ברגן-בלזן ואליו מצורפת רשימת שמות של היהודים מלוב שהיו אסירים בברגן בלזן: 'מזורך בזה רשימת יהודים מצפון אפריקה שביקשת. יהודים אלה הועברו מארזו כחוק, אבל גם מפוסולי די קרפי וממוונה לברגן-בלזן. הנתונים נאספו מרשימות של יוסף וייס, שהיה ממונה על הכנת רשימות עבור האס-אס ושומר אותם עד שהשתחרר:'

פקודת מבצע לחיסול כל יהודי לוב מה-19.5.1942: "פתרון בעיית היהודים בטריפוליטניה קשה יותר לאין ערוך. ראשית, הם רבים יותר, וכוחם הכלכלי חזק הרבה יותר, ריכוזם של יהודים אלה יוצר בודאי משבר כלכלי ויצור גרוב ללא-נשוא. לכן נומענו לעת-עתה מהגשמת התכנית להעביר את יהודי טריפוליטניה וכן בעקבות פרסום הספר של יוסי סוכרי "בנגאזי - ברגן בלזן". אך תחושתי היא, שיש עדיין מקום לנסות ולהוסיף ולתעד עדויות של שורדים ובני משפחה ולחקור בנושא כל עוד אפשר לעשות זאת.

חיילים ארצישראליים עורכים סדר באולם של "מכבי טריפולי"

של טריפולי, שמותר לטחון את השעורה ולעשות ממנה מצות ולאכול - בשעת הדחק לפסח. איך בישלנו את המצות? עשינו מעין תנור וקוששנו עצים מארגזים שהביאו, חיממנו את התנור ומהשעורה עשינו מצות לפסח."

פז מחזיק ברשותו גם הגדות של יחידות החיילים הארצישראליים בקהיה, בתוניס, באלג'יר ובעוד מקומות שעלו לכותרות בשנה האחרונה. בכל הגדה כזאת הוא מוצא מקבילה למה שמתרחש בימים אלה ממש. "אבל ההגדה בה אקרא גם בפסח הזה", הוא מבטיח, "תהיה ההגדה המסורתית של משמר העמק. במקום מלחמות וקנינות על גורל העם היהודי, מדברים בה יותר על אביב ופריחה. ככה גם המצות מתעכלות טוב יותר"

חיילים ארצישראליים, חגגו את ליל הסדר, באולם המרווח, שהעמידה לרשותם אגודת "מכבי טריפולי".

מצות מאושרות משעורה

את הסדר ציינו גם במחנה הריכוז בג'אדו, שבהם נכלאו יהודי קירינאיקה, ליהודים שעדיין לא פונו מהמחנה למחנותיהם לאחר השחרור. עדות לכך מוצאים בסיפורו של רחמים בוקרה, שהיה בן 18 כשהוגלה למחנה בשנת 1942. "מהקהילה היהודית של טריפולי שלחו לנו משאית. אני זוכר בעצמי שהמשאית עמדה על יד המטבח, וחילקו לנו חסה וכרפס ומצות ומרור וכל המצרכים של פסח שהיינו צריכים. ויש שמועה שהביאו אישור מהרבנות הראשית

אדמת קירינאיקה וטריפוליטניה: כי שוחררו קהילות ישראל אומללות מידי התליין, ונושיט את ידנו, יד אחים נאמנה, לעזור, לחבוש ולעודד. ונקים בבגדי העיר את בית הספר לילדי ישראל על תלו, ומורים-חיילים משרתים בו בקודש. ותנוקה לוב מן הארורים ונהי אף אנחנו בין המטים כתף למפעל הכיבוש... בליל חג החירות תיכון בנו האמונה בחירות."

ועל ליל החג עצמו ממשיך ומתאר הרב אורבך: "...עם המיילור בלקמור סידרתי את שאלת הספקת הבשר הכשר ליחידות העבריות. מכיוון שימי ה-178 (כינוי ליחידת ההספקה של החיילים הארצישראליים - ק"ע) היו ספורים, עברתי לגור בפלוגה 405 של ספקי המים והתחלתי לטפל בהכנות לקראת החג. ביום א', 17 באפריל נסעתי לבית המטבחיים, ושם הבהמות כבר היו מוכנות לטבח ונשחטו ונבדקו כדת משה וישראל על ידי השוחטים המקומיים. עניין המצות התחיל להדאיגי. הלכתי למשרד המזון הצבאי, ונדע לי כי המצות נשלחו באיניה. למזל, המצות הגיעו ממש בערב החג. יין כשר הגיע גם מקהיר וגם מטרפולי."

בערב החג רבתה התכונה. אחרי עבודה של שלושה ימים הוקמו האוהלים הגדולים והוכנו מקומות ל-600 איש. האולם קושט ברוב טעם. לפנות ערב כבר החלו לבוא מכוניות מלאות אורחים: אנשי הצי, האמריקנים, חיל התעופה, דרום אפריקאים, חיילים יהודים ואנגלים חיילים מהפלוגות הארצישראליות. מלבד הכומר הבפטיסטי היה גם כומר אמריקני פרסביטריאני. המקהלה שרה חלקים וקטעים מההגדה, וכיבדתי באמירת קטעים באי כוח של יחידות שונות: בחור אמריקני, קצין אנגלי, דרום אפריקאי, קצין ארצישראלי, בחור מהצי, מחיל התעופה - כל אחד וקריאתו. אחר כך סיימתי את אמירת ההגדה בברכת 'גאל ישראל'. כולם הודו פה אחד שלא ראו סדר נפלא כזה." גם בטרפולי החיילים היהודים, כולל

ליקט והאדיר יעקב חג'י לילוף מתוך מאמריהם של אבירים פז ממשמר העמק, הרב אפרים אורבך ורחמים בוקרה מבנג'זי

הגדת בנג'זי

בשנים 3-1942 נלחמו בלוב דורשי חופש מול מדכאיהם. חיילים יהודים וארצישראליים בצבא הבריטי שנלחמו במדבר נגד צבאות של מוסוליני והיטלר, החליטו לחגוג את סדר הפסח עם הגדה מאולתרת שנכתבה על דפי טלגרמות.

לאולם. היה זה מחזה נהדר לראות את כל החיילים מכל השירותים ומכל חילות האומות הלוחמות יושבים מסובים ליד השולחנות... כאשר קמתי וניתן אות הפתיחה, הושלך הס באולם הגדול. פתחתי באנגלית וסיימתי בעברית. בירכתי את האורחים והודיתי למארחים. דיברתי על חג החירות, על השמדת ישראל בגולה ועל התקווה שהחג הזה מפיח..."

מי שמחזיק כבר מספר שנים ב"הגדת בנג'זי" הנדירה והיקרה, שרק כמה עשרות עותקים הודפסו ממנה, ומעטים (אם בכלל) נותרו למזכרת - הוא אספן ההגדות אבירים פז מקיבוץ משמר העמק. פז אוחז בזיכרון בנייר הבלי והמתפורר ומדבר על הדמיון הרב בין הימים ההם לזמן הזה. "בנג'זי", ב-1943, נכתב הרבה על עריצותו של היטלר וחבר עוזריו, הוא אומר, "היום מדובר שם על אכזריותם של קדאפי ועושי דברו. גם אז וגם היום יש התייחסות ליציאה משעבוד לגאולה, דבר שההגדה נותנת עליו את הדעת לאורך כל הטקסט המקראי והמחודש."

פז מציג העתק של עלון דו שבועי בשם "ניב החייל העברי" שהוציאו לאור יחידות ההובלה העבריות בלוב: "בהתקדש עלינו חג החירות, ובשבתנו מסובים יחדיו, והיה לבנו נסער", נכתב בעלון הזה. "נסער הלב כי הייתה תבל גרדום לנו. אל יכוסה דמונו בשנה זו, ועלתה אלינו מגולת אירופה זעקת אחים נרצחים ואין מציל. בהיותנו במדבר בשליחות ביתנו, בעקבם של הארורים, הגיעונו ידיעות איוב על הנעשה בנו ביא ההריגה... ותהי אוזנו קשובה אל אתר העולם: ההושטה יד להצלה...? ונשמע על עמידת נואשים של אחינו האומללים בגטו ורשה, ונעמוד בחרדת קודש מול גבורת נואשים אשר לא הייתה כמוה מעולם, ונשבע באין אומר על נקם ושילומים."

ובהמשך המאמר, שהוכתר בכותרת "במסכת החיים", נכתב ביחס למקום עצמו: "בשנה זו, שנת האימה הגדולה אשר כמוה לא ידע עמנו מאז היותנו... כאן, על

פיצוי מרגמות, וכתפיהם כפופות מעט מעומס משימות השחרור. לוחמי היחידה העברית להובלת ואספקת המים 405 ויחידת הציוד והאספקה 53 לא חגגו לבד. 600 חיילים בריטים, אמריקאים, אוסטרלים וקנדים ששירתו באזור הזמנו. בהיעדר נייר שיסיפק להדפסה ולשכפול ההגדות, נאלצו הכותבים והמאיירים של ההגדה המאולתרת להשתמש בדפי טלגרמות שנמצאו במחסני ציוד של הצבא האיטלקי שנכנע. בצדם האחד של הדפים הודפסו מילות השירים "חד גדיא" ו"אחד מי יודע". מצדם האחר ניבטה המלחמה בדמותן של רשימות ציוד ומשכורות של חיילי הצבא האיטלקי.

וכך כתב אפרים אלימלך אורבך, שהיה רב בצבא הבריטי בין השנים 1942-1944. בספר שיצא לאור ב-2008 בשם "רשימות בימי מלחמה" (הוצאת משרד הביטחון, בעריכת בנותיו של הרב - חנה אורבך ורחל קרן-אורבך) על הסדר ההיסטורי ההוא:

"...בדיוק בשמונה ורבע בערב נכנסנו

בנג'זי, עיר נמל תוססת בצפון מזרח המדינה, לא הייתה שקטה. רוב תושבי היהודים חששו לגורלם. הם כבר למדו על בשרם עד כמה שברים חייהם. כשחיילי רומל כבשו את קירינאיקה, רוכזו יהודיה במחנה ריכוז ג'אדו, 240 ק"מ דר-מז' מהבירה טריפולי, לקראת העברתם למחנות השמדה באירופה. אבל ההתנגדות הצליחה, ובחורף של שנת 1942-3 הכניע הצבא הבריטי, בפיקודו של הגנרל מונטגומרי, את הגייסות הגרמניים. חיילי גדוד התובלה ומובילי המים של החיילים הארצישראליים בצבא הבריטי נטלו חלק בקרבות האלה, ואף סיינו בשחרור יהודי בנג'זי וקירינאיקה ממחנות המעצר ובהעברתם חזרה לעריהם.

כמה חודשים חלפו, הקרבות לא שכחו לגמרי, אבל בערב פסח של 1943 היה כבר הצבא האיטלקי מובס. הלוחמים היהודים לא התכוונו לוותר על החג. היום, 68 שנים אחרי כן, העיניים קוראות בדמעות את תיאורי ההתארגנות במדבר, והלב שר חירות עם הלוחמים ההם, המאובקים, שאזניהם מצלצלות מהדי

הגדת הניצחון של לוב - צילום: קרני עם-עד

רבי יוסף ג'יעאן זצ"ל
רב ראשי וראש אב בית דין לקירינאיקה.
חריפותו ובקיאותו מאפשרים לבית הדין בבנגאזי לדון בגטין, סירב להיפרד מהקהילה ונשלח למחנה
הריכוז ג'אדו. 33 שנה שימש בדיינות וברבנות בטריפולי ובבנגאזי.

עדותו של נער יהודי ממחנה הריכוז ג'אדו אשר בלוב גם כי אלך בגיא צלמות

דוד ג'אן הי"ו
בנו של הרב הראשי לקירינאיקה
ר' יוסף ג'יעאן זצ"ל

מחוץ למחנה הייתה המאפיה לאפיית הלחם של תירס עבור תושבי המחנה. בכל יום הייתה יוצאת קבוצת גברים כדי לסחוב את הלחם. יום אחד קרה שאחד הבחורים מצא פרה שדופה וחולה מחוץ למחנה וחיכה עד לחשכה כדי להכניסה דרך גדר המחנה במקום מרוחק מהשומרים. בלילה, לאחר שחבריו חתכו את הגדר, הוכנסה הפרה למחנה והביאו את השוחט לשחוט את הפרה. לאחר שנשחטה הפרה הוברר לשוחט בבדיקותו, כי בשר הפרה טרף. רץ הוא במהירות בחשכה לרב יוסף ג'יעאן וסיפר לו על דבר הפרה. הרב נתן הוראה מיידית לקחת נפט, לשפוך על הפרה ולשרפה. לאחר שהשוחט ביצע את הוראת הרב קמה מהומה רבתית ורצו לרצוח את השוחט. הרב, בשמעו את הצעקות היסה חיש מהר את הקהל הסוער מזעם ופנה אליהם בדברי כיבושין: "למי רציתם לחלק את הבשר? אם יראו אתכם האחים שלכם המסכנים, לא תצאו חיים, מאחר ובשר הפרה מספיק בקושי לקומץ אנשים. ומדוע בשביל זה לאכול בשר טריפה ובפרט מבשר פרה חולה שאכילתה מסכנת את כל האוכל מבשרה? ולא מספיק כל זה, אם ישמעו שלטונות המחנה על המקרה יוציאו אתכם ואת בני משפחותיכם להורג." לאחר שהרב סיים את דבריו, השתרר שקט, וכל אחד הלך לפינתו לעוד יום של רעב, אבל בלי אכילת בשר טריפה.

לכל נפש חילקו 100 גרם לחם תירס יבש למחיה ליום, וזאת במפורש בכדי לגרום למוות עקב הרעב. כמובן שבתנאים אלו אזל במהירות כל מלאי המזון שהביאו איתם האנשים. תוך תקופה קצרה ביותר כל תושבי המחנה הפכו לרעבים שאין בכוחם לצעוק.

אנחנו, ילדי המחנה, סבלנו את הרעב ביתר שאת. הייתי יוצא לחפש משהו לאכול ללא הצלחה, והרעב מציק במאוד מאוד, עד כדי כאב ראש עצום. צועק הייתי באמצע הרחוב: "אני רעב".

באמצע תפילת שחרית. הרב נדהם כלא מאמין, ושאל את חבר הוועד: "האם שכחתם שהיום שבת?" תשובתו החצופה של האיש: "אתה רצית לנסוע, וכך תיסע." לא עזרו התחנונים, והמשאית עם הרב ומשפחתו הוצגה בכיכר העיר, כאשר זוכה דואני, עושה דבריהם של השלטונות, מכריז בקולי קולות: "תראו איך הרב הראשי נוסע בשבת!"

את היהודים שיכנו בביתנים גדולים המופרדים על ידי חבלים לאורך ולרוחב הביתן, ולכל משפחה הקצו מקום של 2x2 מטר המופרד על ידי וילון העשוי משמיכות צבאיות. הצפיפות הייתה איומה בשים לב לכך שכמעט כל המשפחות היו ברוכות ילדים, כעשר נפשות במוצע.

שלטונות המחנה רדו באסירים בידי סגן מפקד המחנה "המרשלו". באמצעות שוט היה מצליף בכולם על ימין ועל שמאל. בעת ביקורת הביתנים בליל שבת כאשר היה רואה במקרה תנור ועליו סיר של חמין (שתוכנו הושג במאמצים כבירים), בדרך לא דרך עקב המחסור הכבד, ובדמים מרובים וכבדים דרך ערבים מזדמנים הבאים לגדר המחנה בלילות כדי למכור מצרכי מזון במחירים מפולפלים או בתמורה לתכשיטים), "המרשלו" היה מחייך ולוקח את כלי השופכין ושופך אותו לתוך סיר החמין למרות תחנוני אם המשפחה ובכיה. כמובן שזה נגמר בצליפת שוט על האם האומללה.

הילדים מצאו מקור איך להשיג ירקות בדרך הטבעית. הם מצאו שטח אדמה רחוק מעיני השומרים ואנשי הקאפו היהודים עושי דבריהם של הפשיסטים, זרעו את כל השטח ומדי פעם היו מתגנבים בלילה כדי להשקות את השטח. השמחה הייתה גדולה כשכל השטח החל לנבט, אך לרוע המזל מעולם לא גדלו הצמחים מעבר לחמישה סנטימטר, וכל השטח הושחת כולו. מתברר שבלילות היו באות נשים אומללות לאכול את הנבטים ולקחת מהם כדי להאכיל את ילדיהם.

הילדים ללא לימודים והורים ללא עבודה וללא תעסוקה - גרם לתוהו ובוהו. כל משפחה התפזרה לכל רוח כדי למצוא לחם לאכול ומקום לישון. חלק מאחריות הפרנסה נפל על הילדים שהסתובבו בין החיילים לבקש לחם או מצרכים אחרים תמורת שירות של שליחויות או כל שירות אחר.

עם כיבוש קירינאיקה על ידי הבריטים, שמחו היהודים וחשבו כי הגיע זמן הגאולה. אולם עד מהרה טפחה המציאות המרה על פניהם, ורוחם נפלה עם עזיבת הבריטים וכניסת הפשיסטים והגרמנים לעיר שעשו שפטים באוכלוסייה היהודית.

לאחר שהבריטים כבשו את האזור בשנית ועזבוהו תוך תקופה קצרה, ברחו עם הכוחות הבריטים מספר גברים שפחדו שמא יוצאו להורג, וכך ניצלו חייהם. חלק מהבחורים שלא ברחו הוצאו להורג או נשפטו למאסר.

בתחילת שנת 1942 גזרו הפשיסטים והגרמנים על היהודים להגלותם, בחלקם לגרמניה ולתוניס וברובם למחנה ג'אדו אשר שכן במדבה. בקיץ החום לוהט ללא נשוא ובחורף הקור עז מאוד וחודר עצמות.

עם העברת חלק מיהודי קירינאיקה למחנות פנה אבי, הרב הראשי יוסף ג'יעאן זצ"ל, לוועד הקהילה בשאלה לאן הלכו חלק מיהודי העיר תשובתם הייתה: "כבוד הרב, אין לך מה לדאוג להם, השלטונות רק מרחיקים את האוכלוסייה מהאזור כדי לשמור עליה". הרב ממשיך ושואל: "האם שלחתם רבנים או ראשי קהילה אתם?" והתשובה הייתה שאין צורך, זה רק לכמה ימים בלבד. הרב כעס ואמר שבשיירה הבאה ישלחו אותו ואת משפחתו כדי לא לעזוב את הקהל ללא מנהיג ורועה.

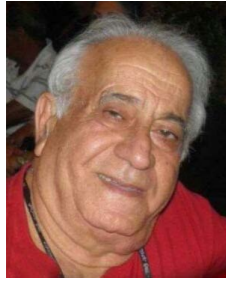
שיחה זאת התרחשה ביום שלישי בשבוע. ביום השבת הקרובה הופיעה משאית לבית הרב בליווי אחד מחברי ועד הקהילה. והוציאו את הרב מבית הכנסת

אנוכי, דוד ג'אן, נצר למשפחת רבנים ענפה, נולדתי בטריפולי שבבלוב בשנת 1929 לרחל זצ"ל ולר' יוסף ג'יעאן זצ"ל ששימש כראש אב בית דין ורב ראשי לקירינאיקה. סבי הרב המקובל האלוקי ר' ציון ביתאן זצ"ל שימש כראש אב בית הדין בטריפולי, ומבית מדרשו יצאו רבים מחכמי לוב.

עם כיבוש לוב על ידי האיטלקים בשנת 1911, הייתה תקווה בקרב האוכלוסייה היהודית כי הגיעה עת רווחה מהתנכלות האוכלוסייה המוסלמית המקומית שראתה את היהודים ככופרים בדתו של מוחמד, ולכן מצווה עליהם להתנכל ליהודים. בעקבות המרידה הגדולה של המוסלמים בשלטון האיטלקי הייתה רווחה מסוימת ליהודים, ובעקבותיה החלה השנאה הגדושה מצד המוסלמים כלפי היהודים, שכביכול, אשמים הם בבואם של האיטלקים.

הרווחה לא ארכה זמן רב, ובשנת 1928 החלו האיטלקים להציק ליהודים בדרישות "של קדמה" לעזוב את הדת "הישנה והמפגרת" ולחיות כמו יתר הנוצרים ללא כבלים פנאטיים. למשל, לפתוח חנויות בשבת, ללכת לבית הספר בשבת וכו'. מי שלא הסכים לכך - קיבל מלקות בפומבי. מצב היהודים המשיך להידרדר, והחלו צרות וגזרות חדשות וקשות. השלטון הפשיסטי החל לגזור גזרות והחשיב את היהודי והכלב באותה דרגה. מי שלא רצה ללכת לפי דרכם של השלטונות - פוטר מעבודתו. בשנת 1939, עם פעמי מלחמת העולם השנייה, נסגרו בתי הספר האיטלקיים, הפקידים היהודים אצל השלטונות פוטרו, וכל בעלי התפקידים נושלו מהם. העוני החל לתת אותותיו גם במעמד הבינוני.

בשנת 1940 גם בית הספר העברי תלמוד תורה נסגר עקב תחילת המלחמה, ותושבי הערים הגדולות החלו לעזוב את הערים, כדי להתרחק מההפצצות האוויריות של בנות הברית שהחלו להיות עניין יומי כמעט וגרמו לחללים רבים. המצב שבו

משה (זיגי) זיגלון

המסע של אנריקו

סיפור מרתק על מסע נדודים של נער יהודי מלוב

כשמצבו הכלכלי משתפר, אנריקו מחליט להקים משפחה ונושא את רחלינה-רחל לאשה, והם מביאים שני ילדים לעולם, את ג'ורג'ו ואת קרלו. הוא נשאר עם משפחתו בלוב עד שנת 1967. אז, בעקבות הפרעות ומהומות של הערבים, אנשי הקהילה היהודית בלוב חיפשו לעזוב את העיר הבודדת ולהגיע למקום מבטחים.

אנריקו בורח עם משפחתו מלוב, כשהוא משאיר אחריו את כל רכושו שעליו עמל שנים רבות בלוב. המשפחה הגיעה לרומא, ולאחר זמן מה עלו כולם ארצה. אנריקו נפטר בישראל וזו ארבעה נכדים וששה נינים משני הבנים.

רחלינה-רחל אלמנתו, גרה היום בחולון, היא אישה נאה ומעניינת. היא זו שהעלתה בפני את הסיפור הזה כפי שנכתב כאן. אני מודה לה ומאחל לה בריאות ואריכות ימים.

רחלינה-רחל קוריאל

סיכון גדול, אבל לא הייתה לו ברירה וזאת הייתה הדרך היחידה לשרוד. הוא קיווה שיפגוש אנשים רחמנים שיסיכמו לעזור לו. ואכן, המפגש הראשון עם משפחת כפריים היה מוצלח. הם הציעו לו מנת מזון ואפשרו לו לישון במגורי בעלי החיים שהיו להם. כל זה לא היה בחינם, כמובן, והם דרשו שיבצע עבודות שונות בתמורה.

לאחר שאנריקו חידש כוחות, יצא להמשך הדרך. הקור היה עז, וההליכה הייתה במקומות מוסתרים. שוב השתדל שלא להתגלות מתוך מחשבה, שלמזלו בפעם הראשונה צלחה דרכו, אבל מי יודע מה יקרה בפעם הבאה, ואיזו משפחה יפגוש בהמשך.

כך חולפים להם הימים. מדי פעם הוא מעז ומתקרב לבתים, בתקווה לאזן קשבת ולב רחמן. כנראה שמראהו העלוב, בגדיו הקרועים ונעלי הקרטון לרגליו, פתחו בפניו דלתותיהם של הכפריים קשיי יום, מהם קיבל מנת מזון וקורת גג בתמורה לביצוע עבודות שונות.

בזמן שאנריקו עשה את מסעו לרומא, החלו הגרמנים להפסיד במלחמה. וכשהמלחמה הסתיימה, מצא את עצמו אנריקו בין הניצולים הרבים ופליטי המלחמה. כולם רצו לחזור אל ביתם, אבל איש לא ידע מי במשפחתו שרד את המלחמה ומי לא. אנריקו מחליט לעזוב את רומא ועושה הכול כדי לשוב במהירות רבה ככל האפשר לטריפולי, לביתו ולמשפחתו.

במטרה להתאושש מכל התלאות שעבר בזמן גלותו באירופה הוא פותח עסק ומקים חברה מסחרית, מחסן למכשירים חשמליים, חלקי חילוף למכוונות. העסק גדל ופורח, הולך ומתרחב עם הזמן בעקבות השגשוג שהיה לאחר המלחמה.

אנריקו קוריאל נולד וגדל בטריפולי אבל כשהיה בחור במלחמת העולם השנייה הוא נלקח לאיטליה, כמו כל היהודים שהיו בעלי נתינות זרה.

הנסיעה מלוב לאיטליה הייתה ארוכה ומתישה. אחת התחנות שעברו בדרך הייתה העיר Parma. במקום הזה

במצב קשה זה הוא מקבל החלטה, אמיצה, אבל מסוכנת מאוד עבורו, והיא להתקרב לבתי הכפריים המבודדים, אולי שם יוכל להשיג את מבוקשו מעט מזון וקורת גג כלשהי.

זיהה אנריקו הזדמנות לברוח, אבל הוא היסס לעשות זאת והתלבט אם לנסות לברוח ולהינצל, או שמא דווקא הבריחה והנדידה ברגל בחורף הקשה ששרר שם, ובסביבה עוינת היא שתביא עליו את הקץ.

אנריקו החליט לברוח. הוא חמק מהקבוצה ללא צידה, ללא כסף וללא ביגוד מתאים. פניו היו מועדות לרומא המרוחקת מפרמה כחמש מאות קילומטר. הוא נדד במשך ימים ולילות כשהוא מסתתר מכל נפש חיה בקור העז של החורף המושלג באירופה. לאחר קילומטרים רבים, בלו נעליו ונקרעו, ואנריקו השתמש בקרטונים שהיה קושר לכפות רגליו במקום סוליות.

אנריקו התקדם את אט ליעד שקבע לעצמו, לרומא. בדרכו הוא חלף על פני מקומות יישוב, אבל כל הזמן הסתתר מפני תושביהם, מכיוון שחשש שמא יסגרו אותו. הרעב והצמא ליוו אותו לאורך כל הדרך. אל פיו לא בא דבר חוץ מקצת ירק שמצא בשדות שעל פניהם חלף. הרעב המתגבר מיום ליום הכניע אותו. במצב קשה זה הוא מקבל החלטה אמיצה, אבל מסוכנת מאוד עבורו, והיא להתקרב לבתי הכפריים המבודדים, אולי שם יוכל להשיג את מבוקשו מעט מזון וקורת גג כלשהי. אמנם זה היה

גררו השוטרים גם את כבוד הרב יוסף ג'יעאן מחדרו למרכז המחנה בבעיטות ובמשיכות זקן.

עם הגיעו למרכז המחנה היסה הרב את הקהל וביקש לשאת את דברו. לא היה קל להשתיק את כולם, העמידו את הרב במקום גבוה, והחל הרב לשאת את דברו: "יהודים יקרים, אל תפחדו, לא יאונה לכם כל רע. תראו בעזרת השם כי אלה העומדים מולכם יעזבו מיד את המחנה והחברים יבואו הנה ויחזירו אותנו בריאים ושלמים לביתנו. ובעזרת השם אנו נעלה לארץ ישראל כולנו כולנו כולנו." השמחה למשמע דברי הרב הייתה גדולה מאוד, וכולם צעקו: "ואנו בחייך כבוד הרב בחייך כבוד הרב!" וכך שמו את הרב על כתפם ורקדו אתו בכל שטח המחנה. ואילו השומרים עומדים ואומרים: "ראו את המשוגעים האלה - עומדים להוציא אותם להורג, והם שמחים." בשעה שתיים-עשרה הגיעה ההודעה הטלפונית למפקדי המחנה - לעזוב מיד את המחנה ולברוח לכיוון תוניסיה, מאחר שהכוחות הבריטים כבר באזור.

כשהגיעו הבריטים בחודש אפריל 1943, הם פחדו להיכנס למחנה, עד שהביאו אתם רופאים שהתחילו לטפל בחולים וסיפקו אוכל למסכנים הרעבים ללחם. 562 יהודים מצאו את מותם בגיא צלמוות זה, מחנה ריכוז ג'אדו, חמישית מכלל האסירים במחנה ושביעית מכלל האוכלוסייה היהודית בקירינאיקה רבת.

בחודש יוני 1943 החלו להחזיר את המשוחררים לבנגאזי וסביבתה, ושם מצאו היהודים עיר הרוסה, ובעיית הפרנסה לא נפתרה. כל משפחה החלה לדאוג למקום מגורים מסודר או מאולתה, ובאותו הזמן למצוא מקום עבודה מזדמן אצל הכוחות הבריטים או כל עבודה אחרת. בעזרתם של החיילים הארצישראלים החל שיקום הפעילות החינוכית בעיר עם הקמת בית הספר העברי בעיר. אט אט החלו היהודים לשקם את עצמם ולחזור לשגרת החיים, אולם הפרעות ביהודי לוב בשנת 1945 ולאחר מכן בשנת 1948 דחפו את יהודי העיר למהר ולעלות ארצה.

המסתכל מהצד נראה הדבר כמושבת ילדים. בראותה את מצבי הבינה אמי מיד את המצב לאשורו, פרסה מחצלת מתחת למיטה והשכיבה אותי שם להסתיר אותי מעין רואה. במהירות שלחה את הילד, תוך שהיא מזהירה אותו לבל ישוחח עם איש על מצבי, לקרוא לאבי, שהיה אב בית דין ורב ראשי לקהילת קירינאיקה, ומצוי היה בחדרון קטן במחנה שניתן לו כמשרד. עם הגיעו של הילד לאבי, הבין אבי מיד את המצב החמור ובא הביתה בריצה. לאמי הוא נתן הוראות מיידיות להכין בדחופות דיסט סולת חריפה ככל האפשר. בדרך מופלאה, בחיפושים אצל שכנותיה, למרות המחסור הכבד הצליחה אמי להשיג סולת ופפריקה חריפה והכינה לי דיסה, וממנה הייתה מאכילה אותי מספר כפיות ביום. חריפות הדיסה הרוחת והחום שלה היו אינמיים עד כדי כווייה, אולם מעצם תחושת החריפות בפה בלבד ולא בגרון והלאה הבנתי כי קיבלתי שיתוק כללי בשאר הגוף. מצב נוראי זה נמשך שבועיים תמימים, עד אשר אט אט התחלתי מרגיש כעין הרגשת קוצים ברגליים. נשארתי מתחת למיטה עוד שבוע נוסף כדי להתאושש יותר, וכדי שהסניטרים לא יראו את מצבי החלוש ויניחו שרק עכשיו חליתי, ובזאת יבוא קצי. למיטב ידיעתי, הייתי היחיד שניצל ממחלת הטיפוס בתקופה הנוראה ההיא.

כחודש ימים לפני הנסיגה של הגרמנים הופיעו מפקדי המחנה ונתנו הוראה לכל השוטרים לרכז את כל הגברים ברחבה שבמרכז המחנה. השוטרים תפסו עמדות על הגגות מול המסכנים וחיכו להוראה שהייתה אמורה להגיע בשעה שתיים-עשרה בצהריים - לחסל את תושבי המחנה ביריות. בעת ששמעו האנשים את הסיבה, קמה צעקה גדולה ומרה, וכל הנשים והילדים ליוו אותם מסביב בבכייה ובצעקה. בשעה אחת-עשרה

המבוגרים היו מנסים להמציא משחקים כדי להעסיק את הילדים, אבל רובם נמשכו למשחקי הקלפים כמו המבוגרים, והיה קושי רב להרחיקם מהמשחקים האלה.

את הילדים העסיקו בקרבת מקום בלימודים מאולתרים, כדי שלא יפריעו למבוגרים בעבודת הדחק שהטילו עליהם הפשיסטים והגרמנים. עבודה זאת התבטאה בסביבת אבנים גדולות וכבדות מצד אחד של המחנה לצדו השני. עבודה יומיומית זאת - מטרתה הייתה אחת: התשת הגוף כדי לקרב את קצם של האסורים.

המתים הנופלים בשטח המחנה היו נפוחים מרוב תשישות ורעב. עקב הצפיפות, הרעב ותנאי ההיגיינה הירודים, התרגשה ובאה צרה נוראית וקשה על תושבי המחנה והיא "טיפוס הכינים" שכיחה חלק מתושבי המחנה. כל חולה שנראה על ידי הסניטרים מתנדנד תוך כדי הליכתו, היו רצים אליו ולוקחים אותו אתם, נותנים לו זריקה, וגופתו נרקה לערמת המתים.

בגבור התמותה בזמן מחלת הטיפוס, לא היו מספיק ידיים לחפור כדי לקבור את המתים. ואז הרב יוסף ג'יעאן עזר בכל כוחותיו בחסד המת ומצא שהמקום שהוא חופר שם הוא בית קברות, לאחר חקירות והמשך החפירות נמצא כי המקום הוא בית קברות ליהודי האזור מלפני יותר מאלף שנים.

יום אחד השיח המזדריך בדרך הליכתי המשונה והבין כי מחלת הטיפוס השיגה אותי. כדי למנוע מהסניטרים לגלות את הדבר, הטיל על אחד הילדים הבוגרים יותר ממני בשנתיים (גיל 13) להחזיק אותי כשאנו שלובי זרוע ולמהר להביאני אל אמי. כל הדרך הזאת הילד רקד אתי כדי להסתיר את הליכתי המתנדנדת, כך שלעין

עדות אישית אברהם הרצל רגינאנו

אברהם רגינאנו ובני משפחתו היו בעלי נתינות בריטית ונשלחו למחנה אינסברוק-רייכנאו שבמערב אוסטריה. אברהם גר היום בבת-ים, לו ולאשתו יש ארבעה ילדים 10 נכדים ושני נינים.

קש בבטן האינדיה החשוכה בצפיפות רבה, עד שהגענו לנמל נפולי. ערב אחד מישהו הדליק נר כדי להפיג מעט את החושך. הנר גרם לדלקה בבטן האינדיה בשל הקש הרב שהיה מפוזר, אבל במהירות רבה השתלטו האנשים על השרפה. השיט נמשך שלושה ימים והיה מסוכן מאוד בשל ריבוי המוקשים הימיים שהיו פזורים בים. מנפולי נלקחנו למחנה צ'ייטלה דל טרונוטו, ליד טרמו. התגוררנו במחנה סגור שבו ריכזו את כל היהודים מלוב. שם חיינו במשך חצי שנה יחד עם יהודים מגרמניה ומהולנד.

אל המחנה היו מגיעים מדי פעם משלוחים נוספים של אנשים, עד שאי אפשר היה לאכלס בו את כולם. לכן ביוני 1942 לקחו את המשפחות מרובות הילדים, וביניהם את משפחתנו למחנה אחר בבזאנו שלייד בולוניה. יותר מאוחר נשלחו אלה שנשארו למחנה ריכוז פוסולי שבאיטליה, ומשם נלקחו למחנה ריכוז ברגן בלזן. בבזאנו שבאיטליה קיבלנו תקציב הוצאות מינימלי לקיום, בלי אפשרות לעבוד ובלי אפשרות ללמוד. באותו הזמן הייתי כבר בן שמונה וחצי, ועדיין לא חבשתי את ספסל הלימודים, לכן, למזלי, הוריי החליטו ללמד אותי קורא וכתוב. אלמלא כך הייתי נשאר עד היום אנאלפבית.

באחד באוקטובר 1943, יום שני של ראש השנה, בשעה ארבע בבוקר, בעודנו ישנים, דפקו לנו על הדלתות קצינים גרמניים חמושים ונתנו לנו הוראה לעלות על המשאיות תוך עשר דקות. יצאנו במהירות ולא הספקנו לקחת אתנו כמעט שום דבר. חלק מאתנו יצאו עם פיגמות ונעלי בית, כך נסענו אל תחנת הרכבת של העיר בולוניה. דחסו אותנו, 69 נפשות, בתוך קרון משא בצפיפות ולא נתנו לנו אוכל ושתייה. את הצרכים עשינו בתוך הקרון ונאלצנו לכסות את האנשים בשמיכות, על מנת שלא יראו אותם ברגעים קשים אלה.

טרם החל המסע נשמעה אזעקה, ופצצות של מטוסי בנות הברית החלו להתפוצץ בקרבתנו. לאחר שהחיליים הגרמנים נעלו אותנו בקרון הרכבת, הם ברחו מהמקום ונמלטו כדי למצוא מחסה ומקלט, אבל אנחנו נשארו בתוך הקרון כשפצצות נפלות סביבנו. זאת הייתה תחושה

המכות היו פוסקות, רק כאשר האדם הפסיק לצעוק.

כדי לענות את הנשים, באחת הפעמים, בחר הקצין לעלות על הדרגשים העליונים ובדק עם כפפות לבנות את קורת הגג אם היא נקייה מאבק. מאחר שברור שמצא אבק, הנשי את הנשים והילדים ביומיים ללא אוכל. הנשים ביקשו סמרטוטים לניקיון החדר, ואחד הגרמנים הביא לנשים שתי טליתות שנלקחו מאתנו. אמי לקחה את הטליתות ועם סכין גילוח חתכה את שתי הרצועות שבקצות הטליתות שהיו מחוברות לציציות. וכך הפרידה ביניהם לבין הבד. הבד שימש לניקיונות, והציציות הועברו בדרך לא דרך ובסכנת נפשות אמיתית אל גברים, כדי שיוכלו להתפלל אתן בסתר.

בבוקר היו נותנים לנו מעט קפה דלוח, וכן פרוסת לחם אחת ליום שלם. בצהריים קיבלנו צלחת מרק שהיה קצת יותר סמיך, ובערב עוד צלחת מרק דליל עם פרוסת דקות של צנון. כדי לאכול את פרוסת הלחם במשך יום שלם, מצאתי סכין גילוח במקלחת, חתכתי את הפרוסה לכמה פרוסות דקות, שמתי אותן על התנור שהיה בחדר עד שנהפכו לצנימים. ארזתי אותם בשקית ובכל פעם כשהייתי רעב, לקחתי חתיכה ומצצתי אותה לאט לאט. את הפרוסות הדקות הייתי מחביא בלילה מתחת לכרית.

פעם היה מטוס קל ליד מסלול המחנה שלא הצליחו להטיסו עקב השלג שנערם על המסלול. הגברים הוצאו להדק ברגליהם את השלג על מנת לאפשר למטוס להמריא. רבים נכוו קשות בכוויות קוק, כתוצאה מהכוויות כל ציפורניו של אבי נשרו, גבר אחר - רגלו נמקה, ונאלצו לקטוע אותה.

בחודש דצמבר קיבלנו חתיכת מרגרינה קטנה (שכנראה הגיעה מהשאריות של חגיגות חג המולד הנוצרי של החיילים). את חתיכת המרגרינה שאמי קיבלה היא חשבה להדליק בעזרת חוט שפרמה מהשמיכה ועיבדה אותו לפתיל כדי להדליק אותו לנר ראשון של חנוכה. רצה הגורל, ודווקא בערב חנוכה, כשהסתכלנו דרך החלון, ראינו שני אסירים סוחבים אלונקה עם גופה. זה לא היה מחזה נדיר במחנה, אך הפעם אחד האסירים שסחב את האלונקה היה חברו של אחי שסימן לנו שהגוייה היא של אחי, כך נודע לנו על פטירתו. אמי מיררה בבכי, וכאשר הקצין הגרמני שמע אותה בוכה איים עליה שיהרוג את יתר ילדיה, אם לא תפסיק לבכות. באותו הערב אמי הדליקה את הנר שהכינה לחנוכה גם כנר נשמה לעילוי נשמתו של בנה.

לאחר השחרור מהמחנה נודע לנו מפי חברו (שלום רגינאנו) איך הוא נהרג: אחי עבד בעבודת פרך, כתוצאה מהרעב

ומהקור הוא הגיע למצב שלא יכול היה לעמוד על רגליו, רק אז העבירו אותו למטבח לקלף תפוחי אדמה. כתוצאה מהמים הקרים, התנפחו לו האצבעות, והוא התקשה לאחוז בתפוחי האדמה ובסכין. חייל גרמני שראה אותו כך החליט לחסל אותו בצורה אכזרית. הוא הוציא את אחי החוצה, כשהטמפרטורה בחוץ הייתה מינוס 36 מעלות. שפכו עליו מים, ומיד הם קפאו עליו עד שהוא הפך כולו לגוש קרח, וכך הוא גסס ממושכות עד למותו האכזרי. יהי זכרו ברוך.

באחד מן הימים במחנה נפגשו אחותי רינה וחברתה במקרה עם אישה אמריקאית בזמן המקלחת. היא סיפרה להן שהיא נמצאת שם עם בעלה, ושהם צריכים לעבור לצרפת בעוד כמה ימים. אחותי סיפרה לה שאת הדרכונים שלנו השמידו, ושאינו לנו הוכחה לכך שאנו נתינים בריטים. היא ביקשה את שמות היהודים הלובים במחנה ולמדה אותם בעל פה, כי לא הייתה לה אפשרות לכתוב אותם. בבואם למחנה ויטל היא דיווחה לצלב האדום הבינלאומי על הימצאות יהודים מלוב בעלי נתינות בריטית באינסברוק ונתנה להם את שמותנו. כך הוכרחו הגרמנים לכלול אותנו בעסקה עם הבריטים. במעשה זה היא הצילה את חיינו.

שהינו במחנה במשך שבעה וחצי חודשים. ב-18.4.1944 נלקחנו למחנה 'ויטל' שבצרפת, שהיה עדיין תחת שליטה גרמנית. שם ריכזו את כל האנגלוסקסים בתוך אזור מלונות מגודר ותחת חסות של הצלב האדום הבינלאומי. בוויטל נודע לנו, שבשל היותנו יהודים מלוב, היה בכונת הגרמנים, להעביר אותנו למחנה השמדה למרות נתינותנו הבריטית, ולא לכלול אותנו בעסקת חילופי שבויים בין הגרמנים לבין הבריטים. זאת הייתה הסיבה לכך שהם קרעו את הפספורטים הבריטיים שלנו. עם הגעתנו לוויטל קיבלו את פנינו זוג האמריקאים בשמחה ובחיבוקים.

עם שחרור מחנה ויטל על ידי הכוחות האמריקאים בפלישת נורמנדי, שוחררנו

מעול הגרמנים, וכעבור חודשיים העבירו אותנו לעיירה בשם לה-בורבול ליד קלרמונפונד ואחר כך למחנה במרסיי. בחודש מאי 1945 הסתיימה מלחמת העולם השנייה, ואנו נחשבנו לפליטים. נאמר לנו שבמעמד זה יש לנו זכות ללכת לכל מקום בעולם. בחרנו לחזור הביתה ללוב. ממרסיי לא יצאו אניות ישירות ללוב, ולכן הפלגנו לתוניסיה. נשארו בתוניסיה כחודש ימים, ואז הסיעו אותנו באוטובוסים הביתה לטרפול, לשם הגענו ב-16.4.1946, שבוע לפני חג הפסח, בחודש ניסן. כשחזרנו הביתה נוכחנו לדעת, כי מהבית שלנו לא נותר לנו דבר. הכול היה הרוס, וכל רכושנו נבזז. היינו צריכים להתחיל הכול מחדש. אבי היה צריך למצוא עבודה, ורק בחודש אוקטובר בשנת 1946, כשהייתי בן 12, נכנסתי ללמוד בבית הספר לראשונה בחיי.

הסיפור שלי בתור ילד יהודי נגמר בסוף טוב. משפחתי עלתה לארץ באפריל 1949, הארץ שהייתה אז עוד בחבל לידה, הארץ שבה התחתנת, הקמתי משפחה לתפארת, ואני חי, מחובק בהמון אהבה מהסובבים אותי. אמי נפטרה בגיל 94, ובצוואה שהשאירה אצל אחתי ביקשה לכתוב על המצבה שלה: "פה נקברה דיאמונטינה בת אסתר ואברהם אדאדי, אמו של שלום שנספה בשואה ע"י הנאצים יימח שמם בתאריך כ"ד כסלו בשנת 1943". כיתוב זה מהווה מעין גל-עד לזכרו, ומשמש גם לקריאת אשכבה לנשמתו בכל פעם שהמשפחה עולה לקברה של האם, ביום אזכרתה.

לסיום, ברצוני להציע, לעצור לרגע מכל העומס, ולהזדות על הדברים הקטנים שיש לנו בחיים, דברים שאז בתקופת המלחמה לא היו מובנים מאליהם.

● מחנה ויטל (Vittel) היה מחנה ריכוז ומעבר לאסירים מיוחסים, שהקימו הנאצים בעיר המרפא ויטל שבמחוז ווז', ליד נאנסי בצפון-מזרח צרפת. המחנה הוקם בשנת 1940 בבית מלון בעיר הנופש, ובו הוחזקו אזרחים בעלי דרכונים של מדינות שבהן נלחמו הגרמנים. הגרמנים חשבו שאפשר יהיה להחליף אזרחים אלו בשבויים בעלי חשיבות או באזרחים גרמנים שיכלאו במדינות הזרות.

מראה כללי של העיירה לה-בורבול אליה הובאו המשוחררים ממחנה ויטל

אלגרה גוטה לבית נעים

מאת: מתי גילעד

שמע ששם יש הרבה הזדמנויות לעסקים. הוא הגיע לבנגאזי, פתח חנות קטנה, ובה מכר הלבשה תחתונה לגברים. הוא בעצמו גזר ותפר את הפרטים מבידים עדינים ומיוחדים מאוד. לאבי הייתה לאינטליגנציה גבוהה מאוד והוא נחל הצלחה רבה בעסקים. לאחר שהתבסס בבנגאזי הוא שכר בית וקרא לאמא שלי עם שתי הבנות להצטרף אליו. בבית הזה נולדו שני האחים שלי.

מאוחר יותר, כשהאיטלקים בנו שוק גדול ומקורה בבנגאזי, שכר אבא חנות ענקית ולשם התחיל גם לייבא סחורה. את אחותי, שגדלה כבר, הוא לימד לתפור, והיא סייעה לו. בחנות הגדולה הוא מכר הרבה מוצרים נוספים. העסקים פרחו, ואבא קנה בית גדול, שאחד מחדריו שימש כמקום תפילה בערבים. בבית הזה נולדו עוד שלוש בנות, ואחריהן בן הזקונים. הייתה לנו עוזרת שחורת עור שהייתה ישנה אצלנו במשך כל השבוע, ובסוף השבוע הייתה חוזרת לכפר שלה עם ארגזי סחורה שאבא היה נותן לה. עוזרת זאת הצליחה לקנות בית בכפר שלה בזכות העבודה אצל אבא שלי. הבית שלנו השקיף לים, ואנחנו למדנו לשחות מגיל צעיר מאוד. סיימתי חמש כיתות בבית הספר בלונגו-מארה, והיו לנו חיים טובים עד שהתחילה המלחמה בלב.

ביום שבו התחילה המלחמה היה יום ה"סוף" של אחותי גוליה. "יום סוף" זה יום שבו מכינים מזרנים עבור החתן והכלה. מביאים את הצמר לשיטיפה בים, מנקים אותו היטב ואז מייבשים וממלאים את המזרנים בצמר זה. יום הסוף של אחותי היה יום של שמחה ענקית עם תזמורת וארוחה. באותו הלילה פרצה המלחמה. שמענו על המלחמה דרך עיתונים אבל בעיקר משמועות. כשהתחילו להישמע סירנות והפגזות, לא היו לנו מקלטים להסתתר בהם ולא היינו מוגנים.

כשפרצה המלחמה והחלו ליפול הפצצות יצאנו לברצ'ה. הארוס של אחותי פנה אל ערבים שהיו מספקים לו את הלאגבי לחנות בבקשה שיעזרו לו להשכיר בית מחוץ לעיר. כך נמצא עבורנו חדר רחוק מאוד מהעיר ואבא היה עוזב אותנו כל יום והולך לחנות שלו בעיר.

כשהאיטלקים כבשו את בנגאזי, אנחנו המשכנו לגור מחוץ לעיר, אבל אחר כך חזרנו לעיר בגלל ההפצצות היינו עוברים כל לילה לישון במקלט בבנין חדש.

הכנסנו למקלט שמיכות וכריות, והיינו מוגנים שם באופן יחסי למשך הלילה. כל בוקר היינו חוזרים הביתה, וכך חוזר חלילה. מזג האוויר היה חורפי, והרוחות העזות שבאו מהים רק הגבירו את הקור. אחותי התינוקת, שהייתה ילדה יפהפייה, ממש בובה קטנה עם עיניים כחולות, לא החזיקה מעמד בקור העז שהיה בעיר החוף ונפטרה.

אחותי הנשואה הייתה בברצ'ה יחד עם משפחתה. בברצ'ה התפשטה מחלת הטיפוס, ואחותי נפלה למשכב, לאחר שטיפלה בגיסתה החולה, ונפטרה יחד עם בנה הבכור והתינוק. מכל המשפחה של אחותי נותרה רק בת אחת שחיה היום בארץ. אבא שלי נשבר בעקבות האירוע. הוא אהב אותה מאוד. שוב היו הפצצות, ושוב הבריטים חזרו.

בפעם השנייה שבה נכנסו האיטלקים, התגוררנו בסלאווי במבנה עם חדרים, ובכל חדר התגוררה משפחה אחרת. שם התחתנה אחותי, שהתארסה לפני המלחמה, ושם גם נולד בנה הבכור בתאריך 2.1.1942.

עם כניסת האיטלקים לבנגאזי הבריטים נסוגו, ואליהם הצטרף גם ראובן אחי הצעיר. הוא ברח למצרים, פגש שם את אחיו יוסף, ושניהם התגייסו לצבא הבריטי יחד עם בן זודם בנדטו נעים.

בינתיים בבנגאזי, פקדו האיטלקים שיש לפנות אותנו מהעיר. אבא הכניס את כל הרהיטים לחדר אחד בתוך הבית ונעל אותו. בבית השני שהיה שייך לנו, החביא מטמון והראה לאחותי ולי איפה נמצא הכסף, כדי שמי שיחזור ייקח את הכסף וימשיך את החיים. למחנה ג'אדו הוא לקח מספיק כסף. אני זוכרת שהעמיסו אותו על משאיות כמו בהמות. מהסלאווי התחלנו את הנסיעה עד סירט. ואחר כך עצרנו במיזורתה, ומשם עלינו לגריאן. בגריאן היה מחנה צבאי, והשאירו אותנו שם. היו בינינו אנשים חכמים שניצלו את המצב והצליחו לברוח. למחרת העמיסו אותנו שוב. הגענו למחנה שהכניסה אליו הייתה יפה.

גרנו בביתן C במשך שנה וחודשיים. פעמיים "חגגנו" את חג הפסח, פעם עם אבא ופעם בלעדי. אחותי קיבלה חדר מולנו עם בעלה והתינוק שהגיע לשם בגיל חודשיים. כשגדל קצת היה זוחל אל החדר שלנו דרך הווילון שהפריד בין החדרים. הקצין האיטלקי היה נכנס

למבנה שלנו ומקלל אותנו, ואסור היה לנו לצאת. היינו חנוקים בתוך החדר הזה. את הצרכים עשינו בדלי בתוך החדרים. הביתנים היו מחוברים זה לזה במבנה של השירותים, והייתה שם תעלה של מעין ביוב. במקום הזה עשו כביסה ושטפו כלים. אבא והגברים במחנה היו מטאטאים את המחנה ועבדו בעבודות קשות מאוד.

במחנה בג'אדו חלתה אחותי בטיפוס, ואמא טיפלה בה ממש במסירות עד שהיא התאוששה. אבי חלה לקראת הסוף, כשהאנגלים כבר הגיעו למחנה, והמצב היה טוב יותר.

האנגלים אפשרו רק לאנשים בריאים לצאת מהמחנה, אבל מי שהיה חולה היה נשאר ומטופל במחנה. גם את אבי האנגלים לא שחררו אלא אמרו שהוא צריך להתאשפז בבית החולים. חבר של אבא הציע שאני אכנס בתור אחות כדי להיות קרובה לאבא. בבית החולים כל הזמן מתו אנשים. היו נושאים אותם על אלונקות, ולא ידוע לי איפה קברו אותם.

מאי או יוני שנת 1943 חזרנו הביתה. כשנה וחודשיים או שלושה חודשים שהינו במחנה.

אחותי גוליה חזרה לפנינו. היא כנראה מצאה את המטמון של אבא, השכירה בית ליד הים ופתחה לבעלה חנות. הבית שלנו היה חרב כולו. חברים טובים של אבא, שני ערבים ששמם עלי לנוי ועלי שעלייה, באו לבקר אותנו. אבל לפנייהם הגיעה העוזרת השחורה שלנו והתחילה לקונן על אבי "יא סיד, יא סיד".

האחים שלי עדיין לא חזרו הביתה. הייתי רק בת 15, והיינו צריכים להתפרנס כדי להתקיים. אותו ערבי שממנו שכרנו דירה הביא לי מכונת תפירה זינגר ואמר לי: "אני אביא לך בדים גזורים, ואת תתפרי גלביות כדי שתתפרני". וכך עשיתי. מדי יום הייתי יושבת ותופרת. אחר כך הצטרפה אליי חברה שבסופו של דבר התחתנה עם אחי.

אחרי כן קיבלתי הצעת עבודה טובה יותר: גיהוץ מדים של החיילים האמריקאים.

בבוקר ניגשתי למיטה של אבא, והיא הייתה ריקה. שאלתי איפה הוא, וענו לי שהוא הלך לעולמו בלילה. יצאתי מבית החולים בבכי, וראיתי את אמא שבאה עם הקפה בשביל אבא. זה איום ונורא, אי אפשר לספר את זה בלי להיחנק מדמעות. שנים רבות עברו, אך עד עכשיו נשארה הטראומה של אותו היום.

אבל אני התנחמתי בזה שאני יכולה לראות את אבא שלי ולהיות קרובה אליו. פעם אחת האנגלים חילקו לנו גופיות, ואני שמחתי ובאתי להראות לאבא את הגופייה. אבא חיך ואמר לי: "יא בינתי, מה זה גופייה? העיקר שנחזור הביתה, ושם אני אביא לך כל מה שאת רוצה". אמא הייתה מביאה לנו קפה בכל בוקר כדי שאבא ישתה, ואני המשכתי לטפל בו ובחולים אחרים.

ערב אחד נתתי לאבא לאכול, אבל הוא לא אכל כמו שצריך. לא הבנתי בדיוק מה קורה לו והלכתי לישון. בבוקר, כהרגלי, ניגשתי למיטה של אבא, והיא הייתה ריקה. שאלתי איפה הוא, וענו לי שהוא הלך לעולמו בלילה. יצאתי מבית החולים בבכי, וראיתי את אמא שבאה עם הקפה בשביל אבא. זה איום ונורא, אי אפשר לספר את זה בלי להיחנק מדמעות. שנים רבות עברו, אך עד עכשיו נשארה הטראומה של אותו היום. וככה, פסח ראשון עשינו במחנה כל המשפחה, אבל בפסח שני אבא כבר לא היה. בחודש

לי את אנשי הסוכנות. חיכינו אצל בני המשפחה שלנו שקיבלו אותנו מאוד יפה, עד בואה של האנייה. בבוא העת הפלגנו לנפולי, שם פגש אותנו צ'יצ'ו פדלון. הוא אמר שכל הפנסיונים ברומא מלאים, ושהוא ייקח אותנו למילנו.

במילנו היה לנו קר מאוד. עד כדי כך קר היה שאמא שלי חשבה שהבגדים רטובים. התגוררנו ב'וילה בורונזה' בקומה השנייה. הביאו לנו מנהיך כדי לחמם את הבגדים. כל הצעירות במקום התבקשו לעזור במטבח. גם אני עזרתי במטבח, והטבח לימד אותי לשתות חלב עם קוביית שוקולד, בפעם הראשונה בחיי שתייתי שוקו חם. מהלוינט דאגו להביא לנו בגדים, אבל אני הגעתי מלוב עם גרדרובה שלמה לאיטליה - כל הבגדים שלי היו מחויטים ואלגנטיים. השעות במילאנו נראתה לנו ארוכה מאוד. לא הייתה לנו סבלנות לחכות ורצינו לעלות ארצה כמה שיותר מהר.

לחופי ישראל הגענו בנובמבר 1948 באנייה יונית בשם "טטי", אנייה קטנה ושחורה שעליה העמיסו המוני אנשים. ההפלגה הייתה קשה מאוד, ישבנו על הסיפון האנייה יום ולילה כי לא יכלנו להישאר בבטן האנייה. שם למטה היה הריח של המנועים שגרם לנו להקיא בלי סוף. בישראל עברנו לבית עולים בבנימינה, ואחר כך מצאנו בית ביפו. שיפצנו אותו ונכנסנו לגור שם במשך שנה, ולאחר מכן עברנו לחולון. באפריל 1952 נישאתי לאהרון ג'ינו גוטה ז"ל. גרנו בתל אביב והבאנו לעולם שני ילדים: אילן ואורנה. היום אני סבתא לשלושה נכדים וסבתא רבתא לשני נינים.

דינה דנון דאבוש רישומי חיים מארץ הישימון ציורים ממחנה הריכוז ברגן בלזן 1944

הצורך הנאצי הפגיש יהודים מהמזרח ויהודים מהמערב במחנה המוות הידוע לשמצה המכגש המסקרן והמרתק משורטט בציוריו של לואי אשר יהודי מהולנד ומתועד בעדויות באבות ונגועות ללב

באפריל 2010 נתרם למוזיאון יהדות לוב אלבום מרשים בשם "לואי אשר, רישומי חיים מארץ הישימון, ציורים ממחנה הריכוז ברגן בלזן 1944" על ידי בתו רחל לבנטל-אשר. בין הציורים היו שני דיוקנאות של יהודים מלוב שהיו כלואים במחנה שרחל קיוותה שמי מיהודי לוב יזהה את היהודים האלו.

לואי אשר - יהלום של צייר

לואי אשר נולד ב-1885 למשפחה יהודית דתית ענפה שהשתקעה באמסטרדם במאה ה-18. אביו היה סופר סת"ם ומורה לעברית שהנחיל את המסורת היהודית לילדיו. כשרונו של לואי התגלה כבר בהיותו ילד, אך בשל מצוקה כלכלית הוא נאלץ לעבוד מגיל צעיר למחייתו בעבודת כפיים של ליטוש יהלומים, ובזמנו החופשי צייר.

לואי נישא ללואיזה לבית ון גלדה, ונולדו להם ארבעה ילדים: אליעזר (1920), פריי (1921), ברי-יששכר (1924) ורחל (1928). הולנד נכבשה במאי 1940, וחיי היהודים הפכו קשים ממש. מיד לאחר כניסת הכוחות הגרמנים אל הולנד במאי 1940, הוטלו על היהודים צווים והגבלות.

כך, למרות הצפיפות הרבה ששררה במחנה, הציורים כמעט נקיים מבני אדם, והיעדר החיות שבהם מעצימה את תחושת הריק. פה ושם נראים בציורים דמות בודדת או מספר קטן של דמויות, בדרך כלל חסרי תנועה. בתמונה "ילדים בברגן בלזן", מתוארים הדממה המעיקה, השממה והבור הפעור כמו בולען שמסביבו יושבים ילדים.

הרעב הכבד בא לידי ביטוי, בין היתר, בציורים: "כלי אוכל" ו"לחם", שבהם אין פירור אחד של אוכל או מים. הספל ריק, הקערה ריקה, המלחייה ריקה, הצנצנת ריקה. ריק בכל מקום. גם ה"לחם", המונח על קרש הנקי מפירורים, הוא בבחינת "לראותו בלבד". הלחם נותר רק בדמיונו של אשר.

לצד יהודים הולנדים, שהיו חלק הארי במחנה, הגיעו לשם במחצית הראשונה של שנת 1944 "משלוחים" של אסירים יהודים מלוב, מצרפת, מיוגוסלביה, מאלביניה ועוד. הדיוקנאות של אשר, ביניהם דיוקן עצמי, מנציחים את המרקם היהודי הזה ברגישות, באהבה, בחמלה ומתוך מחשבה שייטכן שהציור יהיה הזיכרון האחרון שייחוו מהאיש.

רחל מספרת על תיעוד נוסף ב"זמן אמת" של שני בחורים יהודים, אפי והונקי, שנכלאו בברגן בלזן בצרף מבודד: "כשעושים השוואה בין היומן שלהם לבין התיאורים בציורים של אבי, מקבלים תמונה תואמת במדויק. גם מאוסף עדויות של יהודים מלוב שניצלו משם המובאות בספר "יהודי לוב בשואה" מאת ההיסטוריון יעקב חגלי-לילוף, עולה אותה תמונה קשה.

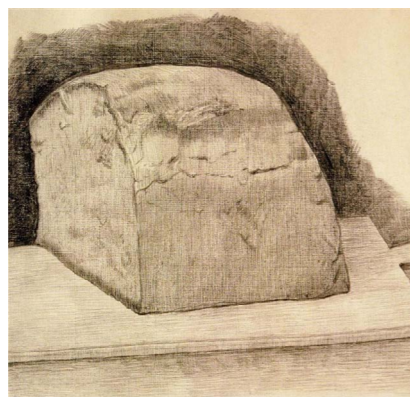
בסוף שנת 1944 תש כוחו של אשר והוא לא יכול עוד לצייר כי "החיים במחנה היו זועתיים, ממש לא אנושיים". אומרת רחל ומוסיפה שרוחו היהודית של אביה נשארה איתנה: "גם בימים הקשים והאכזריים של השואה המשיך לשמור על מצווה קלה כחמורה והעדיף להשתמש במעט המים לשתייה שקיבל לצורך קיום מצוות נטילת ידיים."

מוות בייסורים ברכבת האבודה

ימים אחדים בלבד לפני שחרור ברגן בלזן על ידי צבאות בעלות הברית, נשלחו רחל, אביה, אמה, אחיה ואחותה ברכבת

עם עוד 2,500 אסירים למקום בלתי ידוע, בלי מזון ובלי מים. הרכבת נעה במשך כשבועיים כמו רכבת שדים, מתחנה לתחנה בין שתי החזיתות (המערבית והמזרחית), והותקפה ללא הרף מהאוויר על ידי כוחות הברית. רכבת זאת נקראה "הרכבת האבודה", כיוון שלא הגיעה ליעדה. ארבעה ימים לפני שהצבא האדום שחרר את הרכבת, נפטר אשר מאפיסת כוחות ונקבר בקבר אחים על יד פסי הרכבת בעיירה ששיפקאו.

משחזרת רחל: "הצבא האדום ריכז את הנוסעים ששוחררו מהרכבת בבתיים של המקומיים, ואת התשושים שלא עמד להם הכוח להמשיך, כמונו, העבירו למחנה של צרפתים נטושים בעיירה בשם טרביץ. אמי, אחי אליעזר ואחותי פריי היו תשושים, ואני הייתי חולת שחפת. שהינו

שם כשבוע שבועיים, משם שלחו אותנו באמבולנסים לבתי חולים." רחל מפסיקה לדבר. אחרי דקה של דממה היא ממשיכה: "באו כמה אמבולנסים לאסוף אותנו. מסיבה כלשהי, אליעזר שאל אותי, אם אני מוכנה לעלות על האמבולנס הבא. הסכמת. ואז הסתבר שהאמבולנס עליו עליתי נסע לכיוון אחר - לעיירה ריזה. לא ראיתי יותר לא את אמי ולא את אחי". האם לואיזה והאח אליעזר אושפזו בבית-חולים באנטוורפן שבהולנד. האם נפטרה שם אחרי כעשרה ימים, והאח אליעזר שכב חולה בבית-החולים במשך כחודש וחצי ונפטר. רחל מסכמת: "הם לא זכו לחזור לאמסטרדם."

זמן קצר אחרי המפגש עם רחל היא נפטרה ושאלות רבות נותרו ללא מענה. יהי זכרה ברוך!!!

יעקב חגלי-לילוף

פליטים יהודים מאירופה מגיעים ללוב ערב מלחמת העולם השנייה

כ-300 יהודים פליטים מאירופה, בעיקר מהונגריה וצ'כיה, אשר ניסו להעפיל מטריאסטה שבאיטליה לארץ ישראל, באמצעות אשרות לסיאם כביכול, הגיעו לחנייה ביניים לבנגז' בשנים 1938-1939, אולם האנייה שהייתה אמורה לאסוף אותם לארץ ישראל לא הגיעה, והפליטים נתקעו בבנגז'.

הפליטים שוכנו בתחילה במלונות על חשבון הקהילה היהודית המקומית, שניסתה לקלוט אותם בצורה טובה ובסבר פנים יפות. לאחר מכן אימצו אותם משפחות יהודיות מקומיות וזאגו לכל מחסורם. ביניהם היו פליטים שעבדו אצל יהודים לפרנסתם (גם אם לא היו זקוקים להם כעובדים, והעסקתם הייתה מעין "מתן בסתר"). אף על פי שחיי הפליטים היו קשים, המגורים, המזון ומנהגי המקום היו זרים להם, הם היו אסירי תודה לקהילה היהודית על מאמציה, ועל שראו בהם אחים לצרה, והוכיחו כי "ישראל ערבין זה לזה."

עם הצטרפות איטליה למלח"ע השנייה, ב-12 ביוני 1940, לוב הפכה להיות אחת מזירות המלחמה. פליטים יהודים אלו רוכזו במחנה צבאי בקרבת בנגז' בתנאים קשים, תברואה לקויה, שירותים פרימיטיביים, מזון לא מספק וכו'. הקהילה היהודית, מתוך סולידריות יהודית ואחוות אחים, לא חסכה מכספה, המשכיה לסייע להם ובמיוחד לילדים, כדי שיזכו לתזונה נאותה.

הסיוע הכלכלי של יהודי בנגז' נמשך גם כאשר הפליטים הועברו למחנה פאלמטה שעל סף המדבר (כשעת נסיעה מבנגז') ושוכנו בצרפתים פרימיטיביים. מי השתייה הובאו במכליות וחולקו במשורה, ואילו מי הרחצה המזוהמים נשאבו מבאר סמוכה. במהלך אוגוסט-ספטמבר 1940 הועברו הפליטים לאיטליה. חלקם הועברו למחנה פרמונטה במחוז קונצ'ה, שבדרום איטליה עד שחרור המחנה בידי בנות הברית בשנת 1943. חלקם הועברו למחנות נוספים באיטליה, ועל פי אחת העדויות (שאותה לא הצלחנו לאמת באופן מוחלט), כאשר איטליה הפכה להיות תחת שליטה גרמנית ישירה ביולי 1943, חלקם נשלחו לאושוויץ יחד עם יהודי איטליה.

ממוקמות תעסוקה, גזרות שבת, מחנות ריכוז, ומחנות השמדה. איטליה לא הנידה עפעף בפגעה פגיעה רעה ואכזרית ביהודי לוב.

אותנו, יהודי לוב, אין זה מעניין מי עמד בראשות הממשלה בעת זו או אחרת, משום שכל הגזרות כלפי יהודי לוב בוצעו על ידי הממלכה האיטלקית תחת מלכותו של המלך ויטוריו עמנואלה השני. הדגל האיטלקי היה מבחינתנו אותו דגל גם ב-1911 כאשר איטליה כבשה את לוב וגם ב-1942 כאשר איטליה שלחה את יהודי לוב למחנות השמדה.

על איטליה הדמוקרטית של היום, המכילה פליטים רבים בארצה, להכיר באחריותה על גזרותיה הרעות כלפי יהודי לוב ועל שואת יהודי לוב, כפי שעשתה גרמוניה, הגם באיחור רב. אין ספק שמלך ההיסטוריה לא ישקוט כל עוד זה לא יקרה!

מובילי, אוהדי וצרכני התרבות האיטלקית. ולכן, כבת תרבות איטליה חייבת ליטול אחריות על כל העוול אשר היא בעצמה, ולא משנה תחת איזו אצטלה פוליטית, עוללה ליהודי לוב על לא עוול בכפם. זאת חייבת איטליה, לעשות, לדעתי, במיוחד על מנת לשמר את שמה הטוב כבת תרבות, אשר הביאה לעולם את תרבות הרנסאנס ולמען יושרתה הלאומית.

יהודי לוב הם אלו אשר הביאו את התרבות האיטלקית ללוב וטפחו אותה. הם אלו אשר הביאו את החינוך האיטלקי ללוב ואשר במשך הדורות וגם בתקופת השלטון התורכי/עותמני ניהלו יחסי גומלין ומסחר עם איטליה. יהודי לוב עזרו לאיטלקים להיכנס ולהתבסס בלוב וללא הסיוע הפעיל והדומיננטי שלהם, ספק רב אם איטליה הייתה מצליחה כלל לשלוט בלוב! ומה הגמול אשר קיבלו יהודי לוב מאיטליה: חוקי גזע, סילוק מבתי הספר, סילוק

הרעיון הפאשטי. ב-1943 נשלח על ידי האיטלקים למחנה מוות הוא וכל בני משפחתו. כל מאמר של גבריאל רקח הסתיים במשפט: "DUCE, VIVA L'ITALIA" - "יחי המלך, יחי הדוצ'ה (מוסוליני) תחי איטליה."

איטליה אפשרה את רדיפות יהודי לוב ואת הובלתם למחנות ריכוז והשמדה, ובכך בגדה באמון וברגש הלאומני, האיטלקי של יהודי לוב. איטליה איננה יכולה למדר עצמה מהשלטון הפאשיסטי משום שהכל בוצע תחת חסותה של מלכות איטליה. מוסוליני עלה לשלטון בבחירות חוקיות ועל פי מנדט להרכיב ממשלה שניתן לו על ידי המלך ויטוריו עמנואלה (שבנו הנסיך אומברטו זכה לברכה ליום נישואיו מפי רבה הראשי של טריפולי, רבי יצחק בוכזבה ע"ה, דבר שמצביע על ההערכה אשר רחשה משפחת המלוכה ליהודי לוב ולחכמייה).

כל אלו עובדות היסטוריות בזעיר אנפין שאין דרך להתעלם מהן. ואפשר לפרט עוד ועוד, הכל מגובה בראיות ותעודות היסטוריות. כך שמבחינה עובדתית-היסטורית התנהגותה של איטליה כלפי יהודי לוב הינה ביזיה! איטליה בגדה הן ביהודיה אשר לחמו ללא לאות למען איחודה לממלכה אחת והן ביהודי לוב, אשר עד היום ובמיוחד בישראל הינם

- Dizionario biografico degli italiani
- EBREI IN UN PAESE ARABO, RENZO DE FELICE IL MULINO 1978.
- GLI ITALIANI IN LIBIA, TRIPOLI BEL SUOL D'AMORE 1860-1922, ANGELO DEL BOCCA, EDIZIONE LATERZA 1986
- COME SIAMO ANDATI A TRIPOLI, GIUSEPPE BEVIONE,FRATELLI BOCCA EDITORI TORINO 1912
- Ebrei e fascismo, storia della persecuzione cura di Mario Avagliano.
- GIADO , UN CAMPO DI CONCENTRAMENTO IN LIBIA DI MICHELE STRAZZA
- Archivio Centrale di Stato, Fondo Ministero Interni, Direzione Generale PS, Divisione Affari Generali Riservati, Cat. Massime, M4, B. 105, f. 16, s.f. I, "Sfollati dalla Libia".
- Archivio Centrale di Stato, Fondo Ministero Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali Riservati, Cat. A 4bis, B. 6.
- C.S. Capogreco, Ferramonti. La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista (1940-1943) - Giunti, Firenze 1987.
- C.S. Capogreco, I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943), Einaudi, Torino 2004.
- E. Colliotti, Lager in Libia, una storia rimossa, in "il manifesto", 10 febbraio 2008.
- D. Fertilio, Libia, l'orrore nel lager italiano, in "Corriere della Sera", 21 gennaio 2008.
- E. Salerno, Uccideteli tutti. Libia 1943: gli ebrei nel campo di concentramento fascista di Giado. Una storia italiana, Il Saggiatore, Milano 2008.
- Luisa Natale - Pia Toscano Dipartimento di Scienze

- Economiche, Università di Cassino Libyan Jews in Rome: integration and impact on the Roman Jewish Community
- Antonucci S.H., Procaccia C, Rigano G., Spizzichino G., Roma 16 Ottobre 1943. Anatomia di una deportazione, Milano, 2006
 - LIBIA , PROF. TORQUATO TUROTTI
 - Socialità urbana a Tripoli negli anni Cinquanta - Sessanta nelle memorie orali ed iconografiche degli italiani di Libia. Relatore Ch. Prof. Giovanni Dore Laureando Domenico Infantolino Matricola 829327 Anno Accademico 2012 / 2013
 - Jews in the Army of the Kingdom of Italy (1848-1923) By Andrew J. Schoenfeld, MD Northeastern Ohio Universities College of Medicine
 - Ministero delle Colonie, Mostra Coloniale di Genova, Le Scuole italiane di Tripoli, Rome: Ministero delle Colonie, 1914
 - Jews in the Kingdom of Italy (1848-1923) By Andrew J. Schoenfeld, MD Northeastern Ohio Universities College of Medicine
 - Ministero delle Colonie, Mostra Coloniale di Genova, Le Scuole italiane di Tripoli, Rome: Ministero delle Colonie, 1914
 - קסט חוקי הגזע המיוחדים ליהודי לוב מתוך ספר החוקים האיטלקי. PROVVEDIMENTI, NEI CONFRONTI DEGLI EBREI STRANIERI REGIO DECRETO-LEGGE 7 settembre 1938-XVI, n. 1381
 - VITTORIO EMANUELE III PER GRAZIA DI DIO E PER LA VOLONTÀ DELLA NAZIONE RE D'ITALIA IMPERATORE D'ETIOPIA Ritenuta la necessità urgente ed assoluta di provvedere; Visto l'art. 3, n. 2, della legge 31 gennaio 1926-IV, n. 100; Sentito il Consiglio dei Ministri; Sulla proposta del Duce, Primo Ministro Segretario di Stato, Ministro Segretario di Stato per l'interno, Abbiamo decretato e decretiamo:
 1. Dalla data di pubblicazione del presente decreto-legge è vietato agli stranieri ebrei di fissare stabile dimora nel Regno, in Libia e nei Possedimenti dell'Egeo.
 2. Agli effetti del presente decreto-legge è considerato

- ebreo colui che è nato da genitori entrambi di razza ebraica, anche se egli professi religione diversa da quella ebraica.
3. Le concessioni di cittadinanza italiana comunque fatte a stranieri ebrei posteriormente al 11 gennaio 1919 s'intendono ad ogni effetto revocate.
 4. Gli stranieri ebrei che, alla data di pubblicazione del presente decreto-legge, si trovino nel Regno, in Libia e nei Possedimenti dell'Egeo e che vi abbiano iniziato il loro soggiorno posteriormente al 11 gennaio 1919, debbono lasciare il territorio del Regno, della Libia e dei Possedimenti dell'Egeo, entro sei mesi dalla data di pubblicazione del presente decreto. Coloro che non avranno ottemperato a tale obbligo entro il termine suddetto saranno espulsi dal Regno a norma dell'art. 150 del testo unico delle leggi di P.S., previa l'applicazione delle pene stabilite dalla legge.
 5. Le controversie che potessero sorgere nell'applicazione del presente decreto-legge saranno risolte, caso per caso, con decreto del Ministro per l'interno, emesso di concerto con i Ministri eventualmente interessati.
- Tale decreto non è soggetto ad alcun gravame nè in via amministrativa, nè in via giurisdizionale. Il presente decreto entra in vigore il giorno della sua pubblicazione nella Gazzetta Ufficiale e sarà presentato al Parlamento per la conversione in legge. Il Duce, Ministro per l'interno, proponente, è autorizzato a presentare il relativo disegno di legge.
- Ordiniamo che il presente decreto, munito del sigillo dello Stato, sia inserito nella raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia, mandando a chiunque spetti di osservarlo e di farlo osservare.
- Dato a San Rossore, addì 7 settembre 1938-Anno XVI Vittorio Emanuele, Mussolini

יורם ארביב הבגידה הגדולה

שמות של קציני צבא, בשם ארביב ואדאדי אשר לחמו לאיחודה של איטליה. ידי מינו של ג'וספה גאריבלדי (GIUSEPPE GARIBALDI) אשר לחם לאיחודה של איטליה נגד ממלכת שתי הסיציליות (ממלכה בחסות ספרד אשר שלטה בדרום איטליה) היה מרשל EDOARDO ARBIB. אדוראדו ארביב שימש כסנטור מטעם המפלגה הליברלית עד תחילת המאה העשרים וכפרופסור למשפטים פרסם מחקרים רבים. על שמו נקרא רחוב בעיר רומא. בנו של רבי שאול אדאדי היו קצינים בצבא האיטלקי ושירתו במחוז ליורנו.

בהתאם למחקרים אשר נערכו על ידי איטלקים בעשורים האחרונים, BANCO DI ROMA בנקו די רומא, אחד מהבנקים המרכזיים באיטליה, נוסד בטריפולי על ידי משפחת ארביב מליורנו בשנת 1870 לערך. בית הספר האיטלקי הראשון בטריפולי נוסד ביוזמתה של משפחת ארביב בטריפולי ב-1875, אשר הומינה את ג'אנטו פאגי GIANNETTO PAGGI שהיה מנהיג יהודי מליורנו לנהלו בטריפולי. אוליגו ארביב, אחד מנכבדי הקהילה היהודית בטריפולי ייסד בשנת 1880 מועדון חברים לפעילות חברתית בשפה האיטלקית. חלפאללה נחום, אשר מאוחר יותר בשנות השלושים כיהן כנשיא הקהילה, יסד יחד עם מריו גונס וייס את מועדון "DANTE ALIGHIERI" לפעילות תרבותית איטלקית. דנטה אליגרי הינה רשת חינוכית להפצת התרבות האיטלקית בעולם.

העיתון ECO DI TRIPOLI העיתון הראשון בשפה האיטלקית, נוסד ב-1909 על ידי

החל מאמצע המאה התשע עשרה כל המעצמות האירופיות שאפו לכבוש מושבות באפריקה למען הגדל כבוד וכוחנות. איטליה היתה בין האחרונות אשר כבשה לה מושבה באפריקה, לוב, כאשר שאיפתה הראשונית היתה תוניסיה, השופעת בירק וזימן, לעומת לוב הצחיחה. רק ב-1911 איטליה הסוציאליסטית כבשה בפועל את לוב מהאימפריה העות'מאנית. כאשר בעצם את הבסיס הכלכלי והתרבותי יצרו עבורם יהודי לוב.

ליהודי לוב היו קשרים הדדיים ורצופים עם איטליה למשך הדורות, מן המאה השש עשרה ואילך. להלן מובאות דוגמאות לקשרים ארוכי השנים בתחומים שונים בין יהודי לוב לבין איטליה אשר היוו את הבסיס הן הכלכלי והן התרבותי שהקלו על איטליה לבצע בפועל את הכיבוש של לוב. חלק מהמשפחות העשירות והנכבדות של יהודי לוב, משפחות אדאדי, ארביב, חסאן, נחום, ואתורי, חאנונה, שאיירי ניהלו קשרי מסחר עם איטליה או בחרו באיטליה כנותנת חסות בתקופת הקפיטולציות ולפני עצמאות איטליה בדוכסות טוסקנה. בדרך כלל ניהלו קשרים עם הערים ליורנו ופיזה וקשר נוסף היה עם דוכסות נוציה.

הקשרים הראשונים והמקוריים היו עם הקהלים היהודיים של ערים אלו. בתי הדפוס היהודיים של הערים ליורנו ונוציה שימשו את חכמי לוב להדפסת ספריהם. למשפחת נחום היה צי אניות אשר הובילו סחורות מלוב לאיטליה וחזרה. עם הזמן התפתחו הקשרים עם השלטון והכלכלה האיטלקית.

בהיסטוריה האיטלקית ובמיוחד בהיסטוריה של המלחמות לאיחוד איטליה מצוינים

מניפסט מסע מרצים באוניברסיטאות האיטלקיות לטובת חוקי הגזע נגד היהודים

La Polizia dell'Africa Italiana

cinque anni: “Nel campo vivevano circa 30 bambini e io ricordo che insieme a molti di loro mi mettevo di fronte al cancello del campo e vedevamo gli agricoltori sui carri pieni di frutta, legumi e verdura fresca che portavano ai mercati in città. Noi mettevamo le braccia fuori dal cancello e chiedevamo qualche grappolo d'uva o qualche altra frutta. Per convincerli a darci qualcosa dicevamo che la frutta l'avremmo data a nostra madre che era incinta”.

Essi, insieme ad altri ebrei libici degli altri campi di concentramento italiani, finiscono, nel 1944, per cadere nelle mani dei tedeschi che li spediscono prima al lager di Bergen Belsen e poi a quello di Biberach sul Reiss in Germania, oltre che a Innsbruck in Austria. Una parte di loro finisce anche ad Auschwitz dove muoiono quasi tutti. Di quelli che arrivano a Biberach moltissimi si salvano grazie al passaporto britannico, diventando preziosa merce di scambio con prigionieri tedeschi.

Così il 10 febbraio 1944 il direttore del campo di concentramento di “Villa Oliveto” informa ufficialmente la Direzione Generale della Pubblica Sicurezza e il questore che “Il 5 corrente si presentò a questo Campo un reparto di SS Germanici, i quali rilevarono con un autocarro gli internati ebrei, sudditi Britannici di cui all'unito elenco, avviandoli per ignota destinazione”.

Tra i 62 ebrei libici prelevati vi sono anche cinque bambine nate nel campo: Loris Labi di 5 mesi, Grazia Reginiano di 4 mesi, Lina

Reginiano di 4 mesi, Anna Labi (nata nel precedente campo di Camugnano) di un anno e mezzo, Vittoria Reginiano di quasi 10 mesi. Gli ebrei libici con passaporto britannico internati a Civitella del Tronto, invece, vengono trasferiti il 4 maggio 1944 dalla polizia tedesca nel campo di Fossoli, presso Carpi. Sono in tutto 83, mentre il totale dei trasferiti, compresi gli ebrei di altra nazionalità e gli ariani, ammonta a 134. Tra essi anche sei bambini nati nel campo: Josef Burbea di 11 mesi, Diamantina Labi di quasi 2 anni e suo fratello Shalom di appena 3 mesi, Luli Labi di quasi 2 anni e sua sorella Regina nata il mese prima. Il 16 maggio, con un treno merci, insieme a quelli provenienti da Villa Oliveto vengono deportati a Bergen-Belsen.

Ma ritorniamo al campo di Giado. La situazione diventa ancora più difficile quando ormai è chiaro che stanno arrivando gli inglesi. Tutti gli ebrei maschi vengono radunati e per loro si prepara l'ordine di ucciderli tutti, mentre per i 480 malati dell'infermeria del campo la sorte è ancora peggiore: farli scendere nello scantinato e bruciarli. Dopo tre ore di attesa l'ordine fortunatamente viene revocato. Così ricorda quell'episodio Ofek: “Io ero in piedi in cima alla collina dell'ospedale nel campo e vidi molti ebrei raccolti intorno alla bandiera. Chiesi al comandante cosa stava succedendo e, con un tono tranquillo, come se fosse una sciocchezza, mi disse che sarebbe stata una brutta giornata per noi. Aveva ricevuto l'ordine di ucciderci tutti. Gli chiesi dei 480 malati in ospedale, tanti ce n'erano

in quel momento, e disse che tutti sarebbero stati fatti scendere nello scantinato e bruciati. Cominciai a tremare. Sparati, bruciati! Siamo stati costretti a dire le nostre preghiere. Masse di ebrei stavano lì a piangere. Gli agenti di polizia, i soldati, stavano sui tetti con sguardi satanici sui loro volti. Erano pronti a ucciderci tutti, uomini, donne e bambini. Ci si aspettava di morire da un momento all'altro. Dalle otto alle undici siamo rimasti sotto il cielo, affamati, assetati e aspettavamo la morte. aspettavamo la telefonata di conferma del comandante militare. Alle undici in punto il telefono squillò. L'ordine era stato revocato. Eravamo salvi”.

“Erano pronti a ucciderci tutti, uomini, donne e bambini. Ci si aspettava di morire da un momento all'altro.”

Giado fu solo uno dei tanti campi di concentramento allestiti dai soldati italiani in Libia. L'Italia del dopoguerra, complice anche la sua classe politica e militare, fece di tutto per mettere nel dimenticatoio questi e altri crimini. Ricordare tutto questo non è solo un dovere verso le nuove generazioni, è soprattutto un impegno di verità verso noi stessi e la nostra storia. Perché i 150 anni dell'unità del nostro Paese non siano soltanto un'occasione di celebrazioni ma momento di riflessione sulle ombre che ancora avvolgono il nostro passato e, forse, il nostro presente.

BIBLIOGRAFIA

- Archivio Centrale di Stato, Fondo Ministero Interni, Direzione Generale P.S., Divisione Affari Generali Riservati, Cat. Massime, M4, B. 105, f. 16, s.f. I, “Sfollati dalla Libia”.
- Archivio Centrale di Stato, Fondo Ministero Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali Riservati, Cat. A 4bis, B. 6.
- C.S. Capogreco, Ferramonti. La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista (1940-1943) - Giunti, Firenze 1987.
- C.S. Capogreco, I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943), Einaudi, Torino 2004.
- E. Collotti, Lager in Libia, una storia rimossa, in “il manifesto”, 10 febbraio 2008.
- D. Fertilio, Libia, l'orrore nel lager italiano, in “Corriere della Sera”, 21 gennaio 2008.
- E. Salerno, Uccideteli tutti. Libia 1943: gli ebrei nel campo di concentramento fascista di Giado. Una storia italiana, Il Saggiatore, Milano 2008.

Herbert Avraham Arbib

Guerra e fuga

[Un capitolo di un romanzo biografico in fase di scrittura]

Le leggi razziali sconvolsero anche il piccolo mondo degli ebrei di Libia, che come gli ebrei italiani facevanotutto il possibile per manifestare la loro fedeltà al governo, e furono ricevute con incredulità e confusione.

Nel 1936 gli ebrei furono costretti ad aprire i loro negozi di sabato: “Tripoli non è Tel Aviv”, dichiarò il quotidiano locale in italiano, che era la voce delle autorità. E nel 1938 i bambini ebrei furono espulsi dalle scuole italiane, e quelli che continuarono a studiare dovettero accontentarsi di strutture alternative, come l'Alliance Israelite e della scuola fondata ad hoc dalla comunità ebraica di Tripoli per poter dare istruzione agli alunni cacciati dalle scuole italiane a causa delle leggi razziali. Mio padre insegnò lì matematica e lingua araba.

Con lo scoppio della guerra in Europa, un alto ufficiale italiano ammonì mio nonno Eugenio Nahum che la Libia rischiava di diventare un postoincubo per gli ebrei. Nel settembre del 1939 nonno affittò una casa a Velletri, una cittadina a sud di Roma, e tutta la sua famiglia, compresi i fratelli e le sorelle con i coniugi ed i bambini, si trasferì in Italia.

Alla fine di maggio 1940 la famiglia tornò a Tripoli. La guerra volgeva a favore dei tedeschi, Mussolini dichiarò al vertice del suo esercito, che esitava ad entrare in guerra, “Mi serve un pugno di morti per sedermi al tavolo delle trattative”, e il rumore arrivò anche al nonno e a mio padre.

L'Italia entrò in guerra a fianco della Germania il 10 giugno 1940, invase la parte meridionale della Francia già in ginocchio, e dopo due settimane firmò un armistizio col suo governo. La frontiera fra la Libia e la Tunisia si aprì, il regime di Vichy non aveva ancora pubblicato leggi razziali, e mio padre decise di trasferirsi nel paese vicino con sua madre. A Tunisi vennero ospitati da

una amica di famiglia che aveva dei possedimenti, e mio padre si occupò dell'amministrazione dei suoi affari. Ma in ottobre anche lì fu pubblicata la prima legge antiebraica, e alcune settimane dopo si rimisero sulla via del ritorno.

Nella primavera del 1941 i tedeschi entrarono in Libia, ed iniziarono i bombardamenti su Tripoli.

All'inizio di aprile, dopo un bombardamento navale britannico, la famiglia cercò di nuovo un posto in cui rifugiarsi.

Mio padre salì sulla sua automobile con la madre ed un amico di famiglia, e i tre cominciarono ad allontanarsi dalla città. Giunsero in un villaggio arabo in cui non erano mai stati. Nella strada principale mio padre scese dall'auto ed entrò in un piccolo caffè, in cui incontrò un conoscente arabo di Tripoli.

“Che fai qui?”

“C'è stato un bombardamento stanotte. Sono fuggito con mia madre e sto cercando...”

“Aspettami qui cinque minuti finché ritorno.”

Tornò dopo mezz'ora. “Seguimi con la tuamacchina”, disse, e li condusse ad una grande casa vicino alla moschea. Nella casa c'era un grande salone. “Il salone è vostro”, disse, “potete vivere qui fino a che non potrete tornare a casa.”

Alcuni giorni dopo l'uomo tornò e chiamò la nonna: “Vieni signora”. La condusse ad una porta chiusa e la aprì. La stanza era piena di generi alimentari- farina, olio, zucchero e caffè -che a quanto pare vendeva sul mercato nero. “Prendete da qui quello di cui avete bisogno”, le disse, “non c'è bisogno di pagare.” In quell periodo anche ottenere un chilo di zucchero era un'impresa difficile.

La località era Kussabat, un villaggio polveroso in una zona montagnosa novanta chilometri ad est di Tripoli. Mio padre portò lì anche il nonno Eugenio e tutta la sua famiglia, ed a loro si unirono in seguito anche Jehuda, il fratello maggiore di

Eugenio, e la sua famiglia, dopo che la polizia venne a cercare il suo primogenito Chicco per mandarlo a Sidi-Azzaz, un campo di lavoro forzato per ebrei che era stato aperto al limite del deserto.

Il soggiorno a Kussabat sarebbe diventato in futuro parte dell'etos familiare. Tre famiglie vissero lì, in tre stanze. I bombardamenti si sentirono come rumori lontani. Contrariamente al razionamento a Tripoli, non avvertirono mancanza di cibo. Nonna Ida (la madre di mio padre) ricorda va che il padrone di casa coi suoi lavoratori proteggevano la famiglia con le loro armi: “Chi volesse colpirvi dovrà passare sul mio corpo!”

E i bambini se la spassavano: senza scuola, giocavano insieme sulle colline sabbiose. A volte mio padre dava loro lezioni.

Mia madre, figlia di Eugenio, che avrebbe sposato mio padre tre anni dopo, aveva tredici anni quando arrivò a Kussabat.

Lei si ricordava dei soldati italiani che marciavano, sudati e coperti di polvere, a volte in direzione est e a volte in direzione ovest che chiedevano la pietà delle popolazioni per avere acqua da bere e datteri da mangiare.

Vide anche il cadavere di un giovane soldato. “Gli arabi lo ammazzarono per rubargli un dentifricio!”, raccontava e ripeteva col viso mesto. Non pensava che l'avevano ammazzato perché per loro lui era un nemico, ed il dentifricio era solo il bottino.

Solo papà e nonno Eugenio facevano a volte delle brevi visite a Tripoli per occuparsi dei loro affari. Nonno aveva la hasmakha per macellare i polli, e l'approvvigionamento di carne non fu un problema.

Così trascorse la mia famiglia quasi due anni, fino all'entrata delle forze britanniche a Tripoli.

tbarbib@zahav.net.il

Nel deserto del Gebel, 180 km a sud di Tripoli, dal giugno 1942 Giado diventa il più importante di una serie di campi di detenzione e di lavori forzati per gli ebrei libici. Alcune migliaia gli internati, 560 le vittime.

Giado, un campo di concentramento in Libia

di Michele Strazza

Con l'introduzione delle leggi razziali in Italia nel 1938 (R.D.L. 17 novembre 1938, n. 1728 "Provvedimenti per la difesa della razza italiana") gli effetti si manifestano anche in Libia, con l'allontanamento di ufficiali e soldati ebrei dalle forze armate, di insegnanti e impiegati ebrei dagli uffici governativi, di studenti ebrei da ogni scuola.

Nella primavera del 1940 302 ebrei, in gran parte tedeschi e austriaci, fanno tappa nel porto libico di Bengasi nel corso di un trasferimento clandestino in Palestina. Ma, entrata l'Italia in guerra il 10 giugno, vengono tutti arrestati e portati nella caserma Torelli, poi rinchiusi in un campo di concentramento e, infine, imbarcati sulla motonave italiana *Esperia*. Sbarcati a Napoli, vengono rinchiusi nel carcere di Poggioreale per tre settimane dove patiscono la fame. Il 29 settembre vengono trasferiti in Calabria nel campo di concentramento italiano di Ferramonti.

Nel settembre del 1941 il governatore libico Ettore Bastico, nel disporre l'allontanamento di quasi tutti i 7.000 "sudditi nemici", provvede all'invio in Italia di altri contingenti di ebrei libici.

Vengono, così, deportati in Italia, nei primi mesi del 1942, 263 ebrei libici con passaporto britannico, buona parte dei quali, come

vedremo, verrà rinchiuso nel campo di Civitella del Tronto.

Le condizioni degli ebrei libici si aggravano con la Legge 9 ottobre 1942, n. 1420 ("Limitazioni di capacità degli appartenenti alla razza ebraica residenti in Libia") quando ormai l'occupazione italiana è messa in crisi dall'avanzata inglese. A febbraio Mussolini ha ordinato l'evacuazione di tutti gli ebrei dalla Cirenaica e dalla Tripolitania, con la possibilità di una eventuale deportazione in Italia, mentre aumentano le accuse contro gli ebrei e le esecuzioni capitali.

Mussolini ha ormai dimenticato quando, nel marzo del 1937, è stato accolto dalla comunità israelita di Tripoli con fiori e ovazioni. Di fronte ai tentativi di moderazione del governatore della Libia, Italo Balbo che, a gennaio del 1939, aveva cercato di convincerlo a non infierire poiché "gli ebrei erano già morti", aveva risposto: "Ti autorizzo all'applicazione delle leggi razziali, ricordandoti che gli ebrei sembrano ma non sono mai definitivamente morti".

Prima di far partire gli ebrei libici "puri" vengono trasferiti quelli con passaporto francese e inglese. I primi finiscono in Tunisia, i secondi in Italia.

Dalla relazione del 15 ottobre 1942 a firma dell'ispettore generale della Polizia Africa Italiana (PAI), maggiore generale U. Presti, apprendiamo che gli ebrei francesi trasferiti in Tunisia ammontano a 1.916 unità e che, dal 19 maggio al 21 giugno 1942, 15 scaglioni di ebrei libici, per un totale 2.527 unità, vengono internati, dopo essere stati deportati dalla Cirenaica, nel campo di concentramento di Giado ("appositamente allestito"), 180 km a sud di Tripoli, nel deserto del Gebel.

Il campo di Giado, in origine una vecchia caserma italiana, diventa il più importante di tutta una serie di campi di detenzione

e di lavori forzati dove vengono rinchiusi gli ebrei libici. Un altro campo, destinato soprattutto agli ebrei tripolini e ai lavori forzati, è allestito a Sidi Azaz, vicino Tripoli. Il campo di Giado, pur registrando la presenza di qualche soldato tedesco, è gestito dagli italiani, militi fascisti e carabinieri, con l'ausilio degli ascari libici e carabinieri arabi. I detenuti subiscono persecuzioni e privazioni. I maltrattamenti, gli stenti, le malattie, il caldo, la mancanza di igiene e le malattie giornalmente mietono numerose vittime.

Così racconta un internato, Moshe Meghidish, al giornalista Eric Salerno: "Ci facevano raccogliere pesanti pietre per trasportarle da un lato all'altro del campo. Un lavoro inutile. Soltanto per farci stancare. "Siete bestie, siete come capre" dicevano. "Rovistate tra le pietre". Hanno costretto uno dei miei fratelli a fare la spola tra il forno, quello degli arabi fuori del reticolato, e il campo per portare il pane a tutti noi. Duecento grammi, praticamente un panino, al giorno che dovevano servire per due persone, grandi e piccoli. Ogni mese, cento grammi di zucchero. E' chiaro: quello che ci davano non bastava per un solo giorno. La gente moriva. Ricordo un padre e suo figlio morti di fame. Ogni giorno due o tre di noi morivano di stenti. Non si poteva sopravvivere con quel poco che ci davano da mangiare o che, in qualche modo, riuscivamo a comprare dagli arabi. Poi, a colpire a destra e a sinistra, senza guardare in faccia a nessuno, è arrivato il tifo portato dai ratti. Non c'era scampo, eravamo già debilitati, i nostri corpi non avevano possibilità di resistere. Il maresciallo, non ricordo il suo nome, era cattivo, l'appuntato no, era buono. Ma non si poteva parlare con loro, nessun dialogo, nessuna comprensione. Ogni sabato, il nostro giorno di riposo settimanale importante per noi

perché gli ebrei libici erano e sono ancora profondamente legati alle tradizioni, il maresciallo veniva tra di noi, si faceva strada con una torcia elettrica, e ci insultava. Sporchi ebrei, urlava, siete disgustosi! E poi altri insulti, cose brutte".

Anche altre testimonianze raccolte dal giornalista confermano le precarie condizioni di vita degli internati e la crudeltà di alcuni graduati italiani.

I prigionieri cercano in tutti i modi di procurarsi altro cibo, anche lavorando per gli arabi fuori del reticolato. Così ricorda Ofek il tempo trascorso nel campo: "Lavoravamo per il villaggio arabo, le nostre donne cucivano abiti per loro e in cambio ottenevamo qualcosa dai loro orti. La direzione del campo, invece, ci dava due chilogrammi a testa per settimana di legna per cucinare. Portavano o ci facevano portare da fuori tronchi grossi di legno d'ulivo, ma le razioni dovevano servire a soddisfare le esigenze di varie famiglie ed eravamo costretti a fare a pezzi la legna da soli, con arnesi rudimentali. Un altro lavoro massacrante. Nei quattordici mesi in cui eravamo nel campo morirono 562 ebrei. Quasi tutti perirono a causa della fame e dell'esaurimento fisico. Le condizioni in cui vivevamo portarono le cimici e con quelle il tifo che uccise molti di noi".

Di notte, spesso le donne, cui sono state rapate le teste così come ai bambini, escono di nascosto e strisciano fino al recinto per dare agli arabi del villaggio soldi o gioielli in cambio di qualcosa da mangiare.

Così racconta invece Moshe Saban, allora appena dodicenne, le sere passate a Giado: "La sera, verso le 19 quando cominciava a scendere il buio, eravamo costretti a addormentarci. L'ufficiale entrava con una frusta e guai a chi continuava a parlare o faceva altri rumori. "Asini", "cani" gridava, sbraitava, in italiano. Bestemmiava. Andava da una baracca all'altra per

controllare chi aveva la febbre e portava i malati in ospedale. Chi lasciava la famiglia e andava in ospedale sapeva che non sarebbe mai più tornato. Non venivano curati. Le loro vite erano finite".

Sul numero degli internati a Giado non c'è concordanza tra le testimonianze, ma su una cosa tutti concordano: le precarie condizioni di vita e la crudeltà di alcuni graduati italiani. Questo il racconto di Yehuda Chachmon: "Eravamo approssimativamente 3600 nel campo. Le baracche erano lunghe. Ogni famiglia di dieci aveva 3,5 metri dove sistemare le loro cose. Lo spazio a disposizione d'ogni famiglia era usato come sala da pranzo, cucina e camera da letto. Si dormiva per terra. I bagni erano collettivi e spalancati: gli uomini vedevano le donne, e le donne potevano vedere gli uomini. Non c'erano porte o altro e lo stesso valeva per le donne. Soltanto il maggiore italiano e l'informatore del campo ci davano problemi. La polizia italiana era crudele. Passavano puntualmente, la sera del venerdì, ogni venerdì, quando cominciava al tramonto, con l'apparizione della prima stella, il nostro giorno di riposo settimanale e prendevano i bidoni con i nostri escrementi e rivoltavano il tutto sul cibo. Se trovavano un ebreo ancora in piedi dopo le 20, lo sbattevano in prigione. Eravamo costretti a svegliarci alle 5 del mattino per andare ai lavori forzati. Qualche volta ci picchiavano, ma generalmente la punizione era la privazione della razione di cibo. C'erano cinque poliziotti italiani nel campo. Uno era il comandante, un maresciallo, un brigadiere, un appuntato e il quinto un agente semplice di nome (omissis), che era un vero antisemita. Il maggiore picchiava gli ebrei con il suo bastone. Era crudele nel modo di trattarci e nell'imporre le cose. Il maresciallo, che era il suo vice, se trovava gli ebrei che

non dormivano dopo le venti, li trasciava fuori dalle baracche e gettava loro addosso acqua fredda. Dovevano stare sotto l'acqua fino al mattino quando venivano rilasciati. Era crudele. Anche il brigadiere era un antisemita anche se non tanto cattivo quanto (omissis)". Nel campo muoiono circa 560 internati tra uomini, donne e bambini, ma si conoscono i nomi di solo una settantina di loro. Anche i bambini non sono risparmiati. Viktor Arbib, figlio di Shlomo e Giulia Barda, viene ucciso appena nato; Dzhado Arbib, figlia di Tzion e Miriam, muore di stenti all'età di un anno, mentre a due anni muore, sempre di stenti, Sofer Doris. Di stenti muoiono Tshuva Buba di otto anni e Tshuva Aharon di cinque anni.

Tra il 1942 e il 1943 una parte degli ebrei libici viene trasferita in Italia nei campi di Civitella in Val di Chiana (Arezzo), di Civitella del Tronto (Teramo) e di Carpi (o Fossoli) in provincia di Modena. Tra il 22 e il 23 gennaio del 1942 a Civitella del Tronto arrivano 114 ebrei libici con passaporto britannico. Sono 28 nuclei familiari composti in prevalenza da donne, vecchi e bambini.

Nel campo di Civitella in Val di Chiana, denominato "Villa Oliveto", il primo gruppo di ebrei libici è composto di 51 internati, con 25 bambini e diverse donne incinte. Vi giungono in difficilissime condizioni dal punto di vista igienico e sanitario, affetti da malattie e parassiti. Molti hanno perso i bagagli nel viaggio e sono vestiti con abiti molto leggeri, adatti al clima libico. Le condizioni in cui vivono al campo sono molto precarie: nelle latrine, per l'insufficiente pressione dell'acqua, l'uso degli sciacquoni è per lungo tempo impedito. L'unica "stanza da bagno con vasca" può essere utilizzata solo previa prenotazione e pagamento di lire tre a persona. Così ricorda quei momenti Gabriele Burbea che all'epoca aveva solo

Italo Balbo, governatore della Libia

Meir El Saiegh

Giado - campo di morte

Sono nato nel campo di concentramento di Giado, in Libia. Il campo, situato a 180 km a sud-ovest di Tripoli, sulla catena montuosa del Gebel Nefusa, era gestito dall'esercito Italiano e lì, stipati in misere baracche, vennero tenuti i 2527 ebrei rastrellati in gran parte dalla Cirenaica, specialmente da Bengasi, nel maggio 1942.

Penso di essere, assieme a mia sorella maggiore Silvana e a pochissime altre persone, uno degli ultimi superstiti di quel famigerato campo di lavoro e prigionia dove morirono più di 560 ebrei, per maltrattamenti, malattie, fame, e febbre tifoide. Uomini, donne e bambini. Di tutti questi morti, di soli 86 si conoscono i nomi.

Senza dubbio questo fu il lager italiano con il maggior numero di vittime.

Un risultato che certo premiò gli sforzi di quei fanatici gerarchi fascisti che avevano invocato una "decisa politica razziale" anche nelle colonie, dove ad operare non erano i tedeschi, bensì gli italiani.

Tutto ciò avvenne nonostante gli ebrei di Libia considerassero l'Italia come la loro patria, avessero imparato e insegnato la lingua italiana ai figli, e malgrado l'accoglienza trionfale riservata allo stesso Duce in occasione della sua visita in Libia. Tuttavia la Libia era italiana, e Mussolini fece applicare le leggi razziali anche lì.

La decisione presa agli inizi del 1942 di trasferire gli ebrei libici in campi di concentramento e di lavoro decretò inevitabilmente la loro prematura fine, per stenti, privazioni e malattie.

Accusando gli ebrei di complottare con gli inglesi, gli italiani misero in atto il grande rastrellamento degli ebrei di Bengasi. Nell'andirivieni degli opposti eserciti in Cirenaica i

fascisti punirono, fucilandoli come traditori, gli ebrei che avevano accolto gli inglesi a Bengasi festeggiandoli come liberatori.

Nel febbraio del 1942 Mussolini in persona, immemore dell'accoglienza che nel 1937 gli era stata tributata in Libia dalla comunità ebraica, diede disposizioni per la loro evacuazione dalla Cirenaica e dalla Tripolitania.

Lo stesso Italo Balbo, governatore della Libia, aveva esternato la sua perplessità nell'applicare rigidamente in Libia le leggi razziali emanate dal Gran Consiglio e aveva scritto in proposito una lunga lettera al Duce, mettendolo in guardia dall'esacerbare gli animi e dal creare situazioni di tensione tra popolazioni che convivevano da secoli, e che non avevano mai creato significative violazioni dell'ordine pubblico. Balbo non aveva mai ricevuto una risposta dal Duce.

Mia madre Mazal ז"ל mi raccontava con commozione che, alla nascita, non ero più grande di una bottiglia e che, siccome nel campo scarseggiavano i viveri ed era malnutrita, stentava ad allattarmi e rischiavo di morire per fame.

Mio padre Rahamim (Clemente), un uomo retto e timorato di Dio, che era all'epoca un grossista di medicine e s'intendeva di pronto soccorso, lavorava nell'infermeria del campo. Godendo di una certa libertà, andava di nascosto nella cittadina araba vicina per barattare qualcosa in cambio di un po' di latte o altri viveri. Grazie a questi espedienti riuscii a sopravvivere alla fame.

In una rigida giornata piovosa dell'inverno del 1942, tra l'incertezza, la paura e l'angoscia, venni circonciso (come prescrive la

nostra sacra Torà) in un bugigattolo dell'infermeria del campo, anche grazie al fatto che c'era un mohel nel campo e, per fortuna, quando ci fu il rastrellamento degli ebrei bengasini, non aveva dimenticato di portare con sé gli strumenti del mestiere.

"Non ci lasciavano portare con noi i vestiti", mi raccontavano i miei genitori, "ci tiravano a viva forza fuori dalle case, poi ci spingevano sui camion, e se qualcuno stentava a salire da solo, veniva scaraventato sopra gli altri come se fosse un sacco di patate. Dopo un viaggio infernale siamo giunti al campo."

"Il campo brulicava di soldati italiani e di Ascarì libici che pattugliavano. C'erano anche fascisti in camicia nera, alcuni tedeschi, e persino qualche carabiniere. Ogni mattina costringevano tutti gli ebrei a mettersi in fila nel piazzale del campo: rimanevamo così per ore, in piedi sotto il sole cocente. Ricordo che in alto, accanto al campo, c'era sempre una mitragliatrice puntata, e tutti guardavano in quella direzione. Chi si avvicinava al reticolato di filo spinato, veniva fucilato. C'era pochissimo da mangiare e da bere, nessun posto dove poter fare il bagno, non c'era sapone, nulla! Ordinavano agli uomini: prendete quelle grandi pietre e portatele in cima al colle. A metà strada, molti cadevano esausti e morivano. Chi riusciva a salire, arrivava che era già buio e doveva ridiscendere con la stessa pietra. La scena si ripeteva identica il giorno dopo. Centinaia di ebrei non sono mai tornati a casa: sono morti di malattia, di stenti, malati di tifo. Li seppellivamo ammassando pietre sui corpi inermi, avvolgendoli in brandelli di lenzuola bianche, di asciugamani, di scialli o con un pezzo di stoffa qualsiasi, tutti sacrificati nel rispetto

dei morti: uno alla volta, giorno dopo giorno, mese dopo mese. Uomini, donne e bambini, tanti bambini, perché erano i primi a cedere."

"La gente moriva. Ricordo padre e figlio morti di fame. Ogni giorno due o tre di noi morivano di stenti. Non si poteva sopravvivere con quel poco che ci davano da mangiare. Poi era arrivato il tifo portato dai ratti, e colpiva a destra e a sinistra, senza guardare in faccia a nessuno: non c'era scampo. Eravamo già debilitati, i nostri corpi non potevano resistere."

"Una mattina, urlando come forsennati, ci fecero uscire di corsa dalle baracche. Il maggiore urlava più di tutti, seguito dagli Ascarì arabi. Era mattino presto, verso le otto: soltanto i maschi erano stati convocati, uomini e ragazzi. C'era gente che cadeva e correva mezza nuda perché non aveva avuto il tempo di vestirsi."

"Ci spinsero in malo modo verso il piazzale della bandiera. Erano arrabbiati; da giorni era chiaro a tutti che le cose non andavano più bene per gli italiani: c'era stata la battaglia (e la sconfitta) di El Alamein."

"Vi stermineremo tutti!", abbaiò uno degli ufficiali, "abbiamo ricevuto l'ordine!"

Si sa che a questo seguì una lunga sospensione, in attesa della telefonata con l'ordine definitivo. Avvenne però il miracolo: ne arrivò un'altra che sospendeva l'esecuzione, forse per il timore di lasciare lo scempio dello sterminio alla vista degli inglesi che avanzavano.

Non c'è dubbio che il campo di concentramento di Giado rimarrà per sempre una macchia nera ed indelebile nella storia italiana.

Vittorio Halfon

Tripoli - Ricordo di guerra e dell'olocausto

Tutti i bambini arrivavano col grembiolino, nero per i maschietti, bianco per le bambine ed un gran fiocco al collo.

Brutti ricordi e tanta paura per i continui bombardamenti della RAF inglese che costrinsero la popolazione alla fuga dalla città. Siamo finiti a Zavia, 45 chilometri ad ovest di Tripoli. Eravamo sfollati, come tante altre famiglie, in camere di campagna in condizioni difficili soprattutto sul piano igienico tanto che scoppiò un'epidemia di tifo che fece molte vittime. Avevo 10 anni quando mi ammalai di tifo. Mio padre, contrariamente al parere del medico, non volle farmi ricoverare in ospedale temendo il peggio. Fece di tutto per procurare le medicine necessarie per la mia guarigione. Ricordo che avevo una febbre da cavallo e serviva del ghiaccio per evitare il collasso ma di frigoriferi non se ne parlava e comunque non c'era corrente elettrica. Mio nonno materno Huatu Dadush (conosciuto come Ciacio Mana) andava a comprare il ghiaccio a chilometri di distanza. Ritornava a piedi con un grosso blocco di ghiaccio sulla spalla che si assottigliava lungo il percorso sotto il sole cocente della Libia. Grazie al buon Dio mi sono salvato.

Subito dopo, purtroppo, due disgrazie che non ci permisero di gioire per la mia guarigione.

Mio nonno finì in carcere con un'infamante accusa secondo la quale lanciava segnali luminosi di sera agli aerei inglesi. In realtà amava fumare all'aperto per non dare fastidio in casa, anche se in realtà non lo era in quanto dormivamo tutti insieme in un'unica grande camera. L'altra disgrazia la morte della mia giovanissima mamma per malattia all'ospedale di Tripoli lontana dagli affetti familiari. Era il 13 gennaio 1942.

Lasciamo a parte le vicissitudini personali e torniamo alla situazione generale. Con le leggi razziali abbiamo subito discriminazioni nelle scuole, licenziamenti, perdita di lavoro, vessazioni e lavori forzati. Ricordo la costrizione dei nostri uomini dai 18 ai 45 anni ai

lavori forzati. Raccolti in campi di concentramento di Sidi-Azaz, Bukbuk e Giado in tende e baracche, fredde d'inverno e calde d'estate, in condizioni disastrose, mal nutriti con carenza d'acqua, costretti ad asfaltare strade, scavare trincee ed altro nel deserto con conseguenti malattie e molti morti.

Ricordo anche la deportazione in Italia di ebrei con cittadinanza inglese e l'espulsione di correligionari con nazionalità tunisina e marocchina verso la Tunisia all'epoca sotto il regime filo nazista di Vichy.

Delle mostruosità ed eccidi nei campi di sterminio in Europa si sapeva poco, oserei dire quasi niente, in quanto non avevano la possibilità di ascoltare notizie perché a noi ebrei vennero sequestrate le radio.

Mi ricordo del nostro bell'apparecchio 'Alocchio Bacchini' radio con grammofono che abbiamo accuratamente imballato prima di consegnarlo nella speranza di riaverlo in buone condizioni (mai riavuto naturalmente).

Come dicevo prima, senza radio eravamo all'oscuro di tutto e di conseguenza ignari delle atrocità che avvenivano in Europa dai tedeschi. Solo durante il 1943 dopo l'arrivo degli inglesi a Tripoli, la B.M.A. (British Military Administration) ha allestito in un locale piano terra tra Via Lazio (sciara Mizran) e la strada del cinema Alhambra una mostra permanente denominata P.I.O. (Public Information Office) con fotografie aggiornate dei vari fronti di guerra nonchè dei campi di sterminio.

Foto agghiaccianti con morti accatastati, superstiti scheletrici semi-nudi ed altre vedute infernali.

Solo tramite quelle terrificanti fotografie esposte al pubblico siamo venuti a conoscenza di una minima parte delle mostruosità commesse dai tedeschi in quei campi di sterminio dove saremmo finiti anche noi in caso di tardiva avanzata dell'Ottava Armata del generale Montgomery nel nord Africa.

Jewish holocaust survivors return to Libya from concentration camp 1946 Bergen-Belsen in Germany

